

**La monumentalitat
oblidada. Rememorar el
«gratacel de Collblanc»**

Roser Piñol Bastidas

**La monumentalitat oblidada. Rememorar el
«gratacel de Collblanc»**
**La monumentalidad olvidada. Rememorar el
«rascacielos de Collblanc»**
**The forgotten monumentality. Remembering the
«gratacel of Collblanc»**

Roser Piñol Bastidas

(Historiadora i llicenciada en Belles Arts)

RESUM

El gratacel de Collblanc és un edifici singular de l'Hospitalet que avui dia no té el reconeixement que es mereix. Inaugurat el 1933, va ser concebut com un símbol d'una població que volia demostrar al món que era una ciutat moderna. Per a l'arquitecte, Ramon Puig Gairalt (1886-1937), va representar la pedra angular d'una utopia, el somni de la lluita de l'arquitecte municipal que tenia el cor dividit entre el desig de millora de les condicions de vida de la hiperpoblació i l'especulació immobiliària, la contradicció d'un arquitecte que es movia a mig camí entre el racionalisme i la tradició. La intenció d'aquest article és analitzar les diferents valoracions que s'han fet de l'edifici, des de la pretesa monumentalitat inicial fins a la desmemoriada actualitat.

Paraules clau: arquitectura del segle XX, racionalisme, tradició, valors patrimonials, memòria col·lectiva

RESUMEN

El rascacielos de Collblanc es un edificio singular de l'Hospitalet que actualmente no tiene el reconocimiento que se merece. Inaugurado el año 1933, se concibió como un símbolo de una población que quería demostrar al mundo que era una ciudad moderna. Para el arquitecto, Ramon Puig Gairalt (1886-1937), representó la piedra angular de una utopía, el sueño de la lucha del arquitecto municipal que tenía el corazón dividido entre el deseo de mejora de las condiciones de vida de la hiperpoblación i la especulación inmobiliaria, la contradicción de un arquitecto que se encontraba a medio camino entre el racionalismo y la tradición. La intención de este artículo es analizar

las distintas valoraciones que se han dado del edificio, desde la pretendida monumentalidad inicial hasta la desmemoriada actualidad.

Palabras clave: arquitectura del siglo XX, racionalismo, tradición, valores patrimoniales, memoria colectiva.

ABSTRACT

Collblanc's skyscraper is a distinctive building in l'Hospitalet that currently doesn't have the recognition it truly deserves. Completed in 1933, it was conceived as the symbol of a town that wanted to show to the world that it was a modern city. For the architect Ramon Puig i Gairalt (1886-1937), it represented the cornerstone of a utopia: the struggle of a town architect who moved halfway between to improve living conditions for an overpopulated city and the property speculation, embodying the conflict between rationalism and tradition. The purpose of this article is to research the different assessments that have been made of the building, from its initial planned monumentality to the present-day forgotten recognition.

Keywords: 20th century architecture, rationalism, tradition, cultural heritage values, collective memory

Mentre a la ciutat de Barcelona, les retrògrades ordenances municipals, vigents des de 1891, no permetien elevacions d'edificis per sobre dels 22 m d'altura, a la carretera de Collblanc, 43, el novembre de l'any 1931 s'iniciaven les obres del que seria durant molt temps l'immoble més alt del municipi, de 44,5 m.¹

A l'Hospitalet, que a causa de l'elevat increment demogràfic s'estava desenvolupant amb cert descontrol, la normativa urbanística era més permissiva.² Ramon Puig Gairalt (1896-1937),³ arquitecte municipal des de l'any 1912, no va trobar impediments per fer un edifici de planta baixa, onze pisos i un traster que, segons va esmentar la premsa contemporània de l'edificació, "es divisa des de la plaça d'Espanya" (Benet, 1933: 5). Fins i tot es comparava l'Hospitalet amb Nova York.⁴

Inaugurat oficialment el 15 de gener de 1933, el "gratacel de Collblanc", com se l'ha anomenat sempre a nivell col·loquial, va ser motiu d'orgull i sorpresa entre el veïnat d'un barri que era poc avesat a aquestes innovacions (figura 1). Aixecat gràcies a l'audàcia d'un promotor privat, Joan Pons Vila, que volia treure rendiment especulatiu del sòl, la construcció del gratacel s'ha de contextualitzar en un moment històric en què la densitat de població al barri era tan elevada que construir en horitzontal ja era quasi un impossible. Edificar un gratacel en un solar de només 307,5 m² i molt estret,⁵

Fig. 1. Contrast del gratacel amb les cases de l'entorn. Fotografia feta des de la zona sud de les Corts (actual carrer del Pintor Ribalta). CAT AHCOAC B-C2445/2

va ser un repte, i Ramon Puig Gairalt, fart de traïr el seu esperit innovador en profit dels desitjos dels propietaris de terrenys, aquest cop es va arriscar i va apostar per projectar un edifici seguint les innovacions estètiques i tecnològiques de l'arquitectura "moderna".

Es tractava d'aconseguir una casa de "lloguer econòmic", amb les condicions suficients per assegurar el benestar dels estadants en un espai reduït. Puig ho va aconseguir, projectant 44 estatges distribuïts en 12 pisos: els 6 primers amb quatre cèl·lules per replà, el setè amb tres, del vuitè al desè dues i l'onzè amb un sol habitacle; anaven augmentant les dimensions i el preu de l'arrendament a mesura que ascendien, essent els més reduïts de 60 m². Per aconseguir elevar una casa de tal envergadura, Puig va atansar-se a les noves tecnologies constructives, emprant de manera magistral una estructura metàl·lica de ferro d'estil "americà", com es qualificava a l'època, i que a Catalunya només s'havia emprat de manera parcial, i sobretot en arquitectura industrial. Per la innovació, pel seu caràcter insòlit entre coberts, cases baixes o de mitjana altura i d'estil noucentista o, dit d'una altra manera, pel seu valor de novetat, ben aviat es va considerar un monument, un motiu d'admiració, tant des de la vessant acadèmica i tècnica, com també entre la població, que se'n meravellà i que, en un lapse de temps no gaire llarg, li va atorgar connotacions simbòliques i identitàries, i el considerà un referent simbòlic del progrés del barri i de tot l'Hospitalet, que amb el pas dels anys s'ha anat difuminant, segons els canvis de preferències i les necessitats socioculturals de cada moment. En aquest article s'analitzaran els diferents motius pels quals va adquirir aquest caràcter patrimonial, des que es va encarregar l'any 1931 fins a l'actualitat.

DE LA RECEPCIÓ AL RECONeixEMENT. ELS PRIMERS ANYS

El gratacel es va inaugurar el 15 de gener de 1933, amb un acte oficial que va gaudir d'un considerable ressò mediàtic. El promotor, Joan Pons Vila, va convidar a l'esdeveniment a tot el consistori hospitalenc, segons consta a l'acta del Ple Municipal del dia 12 de gener:

"Es dona compte d'un comunicat de Joan Pons invitant a la corporació Municipal a la inauguració de la seva Casa de la carretera de Collblanc, acordant-se agrair l'atenció i assistir a la mateixa el pròxim 15 del corrent".⁶

Van assistir a l'efemèride representants d'entitats socials i d'organitzacions polítiques del municipi. Van representar l'Ajuntament el secretari municipal Joan Coca, el tinent d'alcalde Salvador Gil i Gil i els regidors Joan Sagarra, Carles Martí Fedec, Jaume Mayol i Just Oliveras i Prats, així com el jutge municipal, Pere Comes. Ramon Puig, Joan Pons i els contractistes de l'obra, els senyors Bertran i Artal, van fer de cicerone.⁷ La visita va finalitzar amb un "esplèndid lunch" al pis del promotor, el setè pis, primera porta (figura 2). Els assistents van admirar positivament l'edifici i es va acordar premiar-lo amb una placa a la façana.⁸

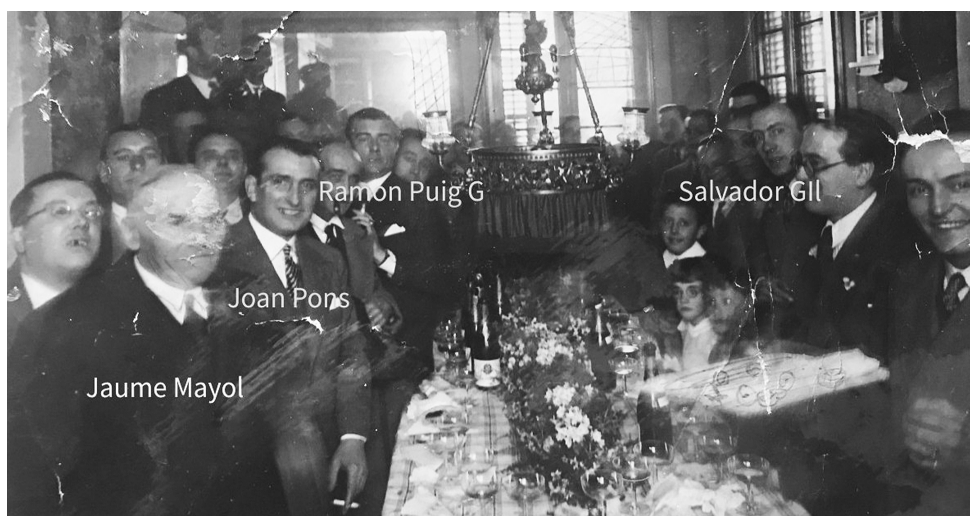

Fig. 2. Acte inaugural. Fotografia feta des del pis del Sr. Joan Pons (7è 1a). Al fons es veu que l'edifici encara no estava acabat. Família Sans Mayol.

A les notes de premsa relatives a aquest acte es destaca les lloances a la figura del promotor, Joan Pons i Vila, considerat "un capitalista avisado" (Piraces, 1933: 9). Segons consta a la *Relación de los mayores contribuyentes que juntamente con el Ayuntamiento forman el cuerpo electoral de compromisarios para la elección de senadores del año 1931*, Pons ocupava la posició número 23, amb un pagament de 415,70 ptes. de contribució urbana i 847,70 ptes. de matrícula industrial.⁹ Nascut a Igualada l'any 1892 i de professió fuster, va augmentar el seu capital gràcies a la demanda de fusta durant el boom constructiu dels anys vint, però sobretot, com el seu germà Antoni, amb l'adquisició de terrenys al barri on, com molts, va edificar per treure'n profit econòmic. Als anys trenta Pons era una persona arrelada a Collblanc. Al 1920 vivia amb la seva esposa, Ramona Boada, i els seus dos fills al carrer d'Occident, 2,¹⁰ però l'any 1925 van canviar de domicili, i es traslladà a la magnífica casa noucentista del carrer del Doctor Martí Julià, 28, llavors Romanins, projecte de Lluís Gonzaga Colomer Ballot,¹¹ on van residir fins al 1933, que va mudar-se al setè pis del gratacel. El seu taller "mecánico de carpintería", com s'esmenta a la publicitat de l'època, estava situat de bon principi al desaparegut Passatge Riera, lletra B, tal com consta a les matrícules industrials de 1931 i 1932, però quan es va inaugurar el gratacel, feia poc que havia traslladat l'empresa a la carretera de Collblanc, 7.¹² Va ser en aquest indret fins a la primavera de 1934, quan va deixar l'Hospitalet per instal·lar l'empresa al carrer d'Aragó, 177, de Barcelona.¹³ Les iniciatives empresarials de Pons no només abraçaven el camp de la fusteria. A finals dels anys vint, aquest home "dinàmic, actiu i de visió clara", com el descrivia la premsa,¹⁴ va ser un dels primers a dinamitzar la boxa a Barcelona, activitat que començava a tenir embranzida a Catalunya. Va ser un dels socis propietaris del Nuevo Mundo, espai polivalent on s'alternava la boxa amb el ball, situat a l'avinguda del Paral·lel, 50, epicentre de la cultura popular barcelonina de l'època.¹⁵ També va ser l'amo del desaparegut cinema Mistral, situat a

l'avinguda del mateix nom cantonada amb Calàbria, inaugurat l'any 1934.¹⁶ Per a Pons el gratacel va ser una font d'inversió per la qual valia la pena arriscar i, probablement, també una mostra d'ostentació.

De la inauguració de l'immoble, que cal considerar ja de per si un fet històric de certa rellevància, cal destacar que en totes les notícies s'observa certa necessitat imperiosa de demostrar que el gratacel era monumental, adjectiu que als anys trenta ostentaven aquells elements que per les seves qualitats tenien un estatus superior i mereixien guardar-se en la memòria col·lectiva, un referent simbòlic.¹⁷ El mateix Joan Pons, en la sol·licitud de concessió de la llicència d'obres de l'immoble, datada el 31 de gener de 1931, així ho emfasitzava:

*"Desea construir una casa de forma no corriente ya que su objeto es, más que el de producir una renta vulgar, el de construir un elemento de primer orden para la Ciudad, que sea un motivo de orgullo para todos, principalmente para la población el poseer una casa de carácter monumental y conforme a las leyes de la construcción y la estética actual".*¹⁸

Pons va sol·licitar el permís el mes de gener, però pretenia aconseguir l'exempció d'arbitris per la singularitat del projecte i també com a compensació del fet d'haver-se vist obligat a adquirir una faixa de terreny d'1 m d'ample del carrer del Progrés, que era necessària per poder regularitzar l'entrada del carrer. Foment el va concedir i, finalment, la Comissió Permanent va aprovar el projecte el dia 26 de febrer, accedint a la dispensa del pagament de la tarifa només fins al cinquè pis.

Encara no s'havia aprovat el permís d'obres que els periòdics ja se'n feien ressò, fins i tot a nivell internacional. Es va fer una nota de premsa en la qual, a la vegada que es feia referència a la construcció, es donaven, com a dada impactant, les xifres de l'elevat augment de la població:

"Hospitalet, ciudad del Llobregat, va a dar dos nuevas sorpresas, la primera es el resultado del censo de la población, constituido por 9.200 familias y 37.508 individuos. La segunda es la construcción del primer rascacielos de la provincia de Barcelona, de once pisos de altura, que va a emplazarse en la calle Collblanc, chafán a la de Progreso" ("Una ciudad rodeada...", 21 de març de 1931: 9).

Els plànols del projecte que es van incloure amb la sol·licitud, fets per Ramon Puig però signats pel seu germà Antoni, representen les plantes de la casa i només els alçats de la façana i del carrer Progrés, sense representació de les façanes interiors.¹⁹ Ambdós daten del mes de gener de 1931 i porten la signatura del seu germà Antoni.²⁰ També és un testimoni del projecte la maqueta "Casa de Lloguer a Hospitalet", que Puig va exhibir a l'Exposició d'Arquitectura que va organitzar l'Associació d'Arquitectes de Catalunya a la Sala Parés de Barcelona durant la primavera de 1931 i publicada al núm. 1 de la revista del mes d'octubre de 1931 (figures 3 i 4). La maqueta es correspon amb la distribució dels plànols. Hi ha divergències considerables amb el

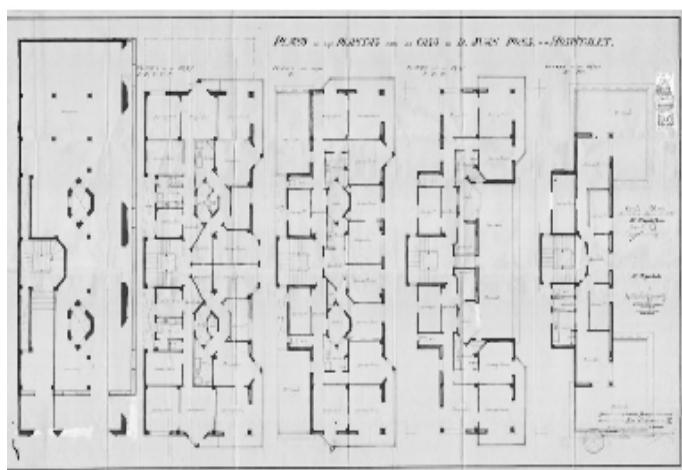

Fig. 3 i 4. Planes dels diferents models de distribució d'habitatges (AHLH) i Maqueta (Arquitectura i Urbanisme, 1931).

resultat final. Puig va concebre l'edifici amb forma piramidal, variant la distribució de les plantes en la mesura que es va ascendent: del primer al sisè hi ha sis immobles per replà; al setè, tres; del vuitè al desè, dos i a l'onzè, un. En els plànols i la maqueta, en canvi, la primera i cinquena equivalen al que és la primera i sisena, la sisena és la setena, els pisos set, vuit i nou són en realitat vuit, nou i deu i els pisos deu i onze corresponen a l'onzè. El dotzè, concebut com un traster, no hi consta. També hi ha variacions amb el nombre de balcon, que arriben fins al vuitè pis i en realitat finalitzen al novè. L'onzè només té finestres, quan veritablement té dues terrasses i coincideix amb el desè del projecte. Altres consideracions formals són l'absència de balcon al primer pis i la forma de les pseudotribunes, que mentre a la maqueta són triangulars, en realitat tenen forma trapezoidal. La impressió que dona és que, tot i que segurament hi va haver un canvi de plantejament, cosa molt comuna a l'època, podria ser que aquí hi hagués hagut un intent de treure més rendiment de l'immoble, aixecant un pis més al cost més baix.

L'empresa constructora va ser la de Bertran i Artal, socis propietaris de la bòbila situada al carrer de Santa Eulàlia, 186, amb raó social Solé, Artal i Bertran.²¹ Durant la fonamentació del gratacel, a les cinc de la tarda del dia 17 de juny de l'any 1931, hi va haver un incident que no va deixar indiferent el veïnat, i el recordaria durant anys sempre que es parlava de l'edifici. Mentre s'obria una rasa hi va haver un esclavissament, probablement per manca d'apuntalament, i com a conseqüència del qual van quedar sepultats alguns obrers, entre ells Pascual Artiaga, de 48 anys, que va perdre-hi la vida, i Juan Melchor, de 25, que en va resultar greument ferit. Hi van acudir els bombers per treure el cos de l'obrer, així com el metge del barri, el conegut doctor Corderch, que no va poder fer res per salvar la vida del senyor Artiaga. Va aplegar-s'hi tant de públic que els mossos d'esquadra van haver d'actuar per apaivagar la situació.²²

ELS MOTIUS DE LA CONSTRUCCIÓ. ENTRE EL PRAGMATISME I LA UTOPIA

L'emplaçament era —i és— un lloc privilegiat del barri i també es troba a la zona més antiga del districte. Els primers nuclis d'habitatges a la Carretera es van originar al segle XVIII, com a zona d'estatge dels vianants, amb serveis "de carretera" com eren ferrers, abeuradors d'animals de càrrega, un hostel i alguna petita masia dispersa portada en gran part per masovers. A la segona meitat del segle XIX, i sobretot a partir de 1880, es va anar configurant un petit nucli veïnal, com a apèndix de l'industrialitzat Sants, sense que hi hagués cap distinció urbanística diferencial, amb casetes baixes i d'un sol pis, algunes de les quals tenien reminiscències constructives que rememoraven el passat agrícola de l'indret. La resta del barri, com el de la Torrassa, estava pràcticament despoblat, amb camps de conreu, coberts, algun obrador artesanal i petites indústries, principalment bòbiles, que s'hi establiren per la proximitat amb la capital i el baix preu del sòl.²³

L'evolució de la Torrassa correspon a una fase més avançada del sistema productiu, desenvolupada arran de l'allau migratòria que va començar a poblar la zona des de la primera dècada del segle XX i que va arribar al seu màxim acreixement als inicis dels anys trenta, quan es va alçar el gratacel, moment en el qual tots dos barris ja formaven una unitat compacta. Va créixer, de manera desmesurada, com a barriada obrera de conurbació, amb població nouvinguda que es va establir al barri per treballar sobretot a les fàbriques properes de Sants i Santa Eulàlia i en la construcció, com ja es sabut, del transversal i de l'Exposició Internacional de 1929.²⁴ Va ser al 1902 que va començar el desenvolupament urbanístic del barri, degut a la voluntat de renda especulativa dels petits propietaris dels conreus.

L'entramat urbà es va anar configurant en eixample a partir d'accions puntuals i per paquets, perllongant alguns carrers per mantenir-ne la trama original i sense cap planificació estructural de conjunt. Aquest creixement va determinar la configuració dels edificis: en una primera etapa, amb predomini de cases unifamiliars baixes o d'un sol pis, passant pels coneguts i insalubres passadissos, fins a arribar a l'edificació que més va dominar al barri, edificis estrets i allargats entre mitgeres i de poca altura, no exempts molts d'ells de remuntes ocasionades per la manca d'espai.²⁵ Va ser al 1931, quan es va decidir construir el gratacel, que el barri havia arribat a la màxima saturació horitzontal, eixamplant-se en les zones properes al Torrent Gornal.²⁶ Podem concloure que en la mesura que l'especulació avança en el pla horitzontal també ho fa en el vertical i en aquest context hem d'entendre la construcció del gratacel.

Era un barri mancat d'espais verds i sense cap element amb tractament privilegiat, exceptuant la plaça dels Màrtirs de Jaca, ara plaça Espanyola, centre neuràlgic de la Torrassa, i també la zona propera al mercat, projectat al 1927, únic pulmó de Collblanc, on s'aplegava el sector terciari del barri i era el centre dels negocis i del comerç. Tanmateix, era una zona ben comunicada amb la capital, gràcies a l'arribada del tramvia l'any 1916, del metro fins a la Bordeta el 1926 i de l'autobús LH el 1929, que seguia el trajecte plaça Espanyola-Paral·lel, passant per la Carretera i el carrer del

Llobregat. Alhora, des de 1921 el paviment tenia un bon empedrat i també gaudia de bones condicions de sanejament, amb xarxa de clavegueram a la Carretera i al carrer del Progrés, implantada entre els anys 1928-29.

La falta d'infraestructures i els problemes de salut i d'habitatge entre la població més desfavorida establerta a l'interior del districte contrastaven amb la situació dels veïns de la Carretera i la zona propera al mercat de Collblanc, on persones de classe mitjana, petits industrials com Manuel Cabaní i comerciants com Joan Puig Gosa, tots dos amb vincles amb el govern municipal, o la família Santus, van fer aixecar cases de major alçària, per establir l'habitatge familiar al primer pis i llogar la resta de l'immoble; la gran majoria d'aquestes cases van ser projectades per Ramon Puig Gairalt. El solar on s'ubica el gratacel, que havia pertangut a la família Santus,²⁷ era estret i de morfologia complexa, però no es podia deixar perdre.

En projectar l'edifici, Ramon Puig va tenir presents les condicions urbanístiques i arquitectòniques del sector, entès com a conjunt i pensant en una futura remodelació de l'illa on es troba l'edifici. Com que el gratacel se situa en una cantonada, va concebre la possibilitat de crear un edifici de les mateixes característiques i de la mateixa altura a l'extrem oposat:

"Exteriorment li he procurat donar un caire com de terra per venir en l'extrem d'una illa de cases, permetent així poder-se'n aixecar un altre de semblant en l'altre extrem: deixant les cases intermitgeres a l'altura regular del tipus que es fixi per dit carrer" (Puig Gairalt, 1933: 5).

Plantejar un edifici d'alçada colossal en proporció als edificis propers, cantoner i amb un edifici bessó a l'extrem del carrer, ens obliga a pensar que, en realitat, l'arquitecte va concebre'l com si fos una torre, la qual es veia des de la plaça d'Espanya i des del terme d'Esplugues, però a la vegada feia xamfrà amb el carrer del Progrés, obert l'any 1905 i únic pas que arribava fins a la cornisa de la Torrassa i era, per tant, el nexa d'unió d'ambdues barriades. Podem dir, doncs, que el gratacel va ser concebut com un edifici preeminent, que no es pot desvincular del projecte urbanístic que Puig havia formulat per a la barriada en concret i per a tot el municipi.

Ramon Puig Gairalt va ser l'únic que durant els anys vint es va mostrar compromès per racionalitzar el territori des d'una perspectiva global. Va voler posar en valor la ciutat, procurar bones connexions entre els establiments urbans dispersos del municipi i també amb les poblacions veïnes, principalment amb Barcelona. En definitiva, va lluitar per millorar les condicions de vida dels ciutadans. *El Pla d'Eixample i Sanejament Interior* que va proposar Puig l'any 1926 era un gran repte que pretenia dotar el municipi de personalitat pròpia i, a la vegada, amb cert idealisme, atorgar-li monumentalitat.²⁸ El gran desafiament que hagué d'afrontar Puig va ser, en termes de Rovira Gimeno: *"huir de Hospitalet con la metròpoli, desviar sus intereses, su forma y su trama"* (Rovira Gimeno, 1989: 342). En altres paraules, tot i ser necessari l'enllaç i la complementarietat amb Barcelona, es tractava de transformar el municipi, co-

municar els barris amb una bona infraestructura viària, esponjar les zones més denses mitjançant la creació de parcs, espais de lleure i l'enderroc d'espais insalubres, així com higienitzar-lo amb una bona xarxa de clavegueram i dotar-lo de bones infraestructures i serveis públics.

Les propostes teòriques que estaven més arrelades als anys vint, *The Planning of Modern City* (1916), de Nelson P. Lewis, o les del moviment americà de la *City Beautiful* (1890-1900), que tenien com a fita aconseguir la promoció d'un ordre social harmònic amb bona qualitat de vida, es basaven en l'embelliment i la monumentalitat. Puig va concebre un model de ciutat mitjançant grans enllaços que, basant-se en el model que havia configurat Jaussely per a Barcelona a principis del segle, confluïssin en la prolongació de la Gran Via fins arribar al Port Franc.²⁹ Es tractava, doncs, de crear un sistema integral de cooperació entre les diferents unitats productives de la ciutat: la rural, la industrial i la residencial, a través d'un conjunt d'enllaços que afavorissin la continuïtat com a tret referencial i a la vegada simbòlic. En termes de Josep Maria Rovira: "*Conseguir una nueva imagen monumental a las nuevas vías de acceso, entendiéndolas como nuevas puertas simbólicas de la ciudad desde el mar*" (Rovira Gimeno, 1985: 344-345).

Concebre un pla urbanístic a la manera d'un organisme viu i dinàmic, mitjançant l'aplicació de mètodes científics que servissin per sanejar zones amb diferents densitats de població i habilitar zones no poblades, requeria, tal com havia planejat Jaussely per a Barcelona, la zonificació. Basant-se en el model de ciutat jardí que havia arrelat en el disseny de ciutats obreres d'Europa central, que ell coneixia a través d'estades i publicacions, Puig va apostar per a Collblanc, nucli ja consolidat, pel model de "ciutat jardí obrera", zona de conurbació amb la metròpoli com a barri habitació.

El projecte del gratacel i el seu simètric a l'altra costat de l'illa, s'ha d'emmarcar dins d'aquest projecte de condicionar la ciutat atorgant-li caràcter referencial, un símbol d'autonomia. El gratacel, la gran "torre" que s'emplaçaria en un dels enllaços més importants de l'Hospitalet amb Barcelona, serviria per anunciar que s'entrava en un nou municipi, el nou l'Hospitalet, una ciutat cívica, estructurada i no exempta, això sí, de qualitats estètiques (figura 5).³⁰

EL SOMNI DE FER UN EDIFICI MODERN: RACIONALISME O TRADICIÓ?

En una entrevista a *La Voz de Hospitalet*, òrgan de la Unión Patriótica, el partit que liderava l'alcalde Tomàs Giménez, Puig Gairalt va manifestar una profunda admiració per l'arquitectura "moderna":

"La arquitectura que más me emociona es la que llamamos moderna, o sea la de las líneas rectas y simples, en ella no hay más adornos que las líneas rectas, simples y armoniosas, en ella no hay más adornos que los diferentes planos y lisas molduras, con sus efectos de luz y sombra. Nada que disimule los efectos de la mala proporción.

Fig. 5. Retall del diari El poble, any 1933.

Soy un convencido de la nueva arquitectura, uno de cuyos precursores es el arquitecto Le Corbusier" (Henry, 1929: 2).

En una entrevista que se li va fer quan va acabar el gratacel, va expressar: "*Si algun mèrit se li vol concedir, és solament perquè hagi resultat una obra reeixida de composició i de conjunt modern*" (Puig Gairalt, 1933: 5).

Puig era conscient dels avantatges que podia suposar socialment l'arquitectura de l'*esperit nou*, però l'historicisme d'arrel arqueològica que va conèixer a l'Escola d'Arquitectura en els seus anys de formació, el contacte amb el secessionisme vienès de la mà de Jeroni Martorell al Centre Excursionista de Catalunya i sobretot el model noucentista que va arrelar a la ciutat als anys vint, que era el model convencional que agradava als propietaris, li pesaven com una llosa. Els viatges que va fer per Europa, en privat i en representació de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, al costat de la vasta biblioteca que compartien ell i el seu germà Antoni,³¹ el van apropar, de manera quasi insòlita en la seva generació, a l'arquitectura internacional que s'estava desenvolupant fora dels límits d'una Catalunya no gaire avesada a les avantguardes i que vivia certa esclerosi ocasionada per l'aïllacionisme de la dictadura de Primo de Rivera, palesa a les construccions que s'estaven fent per albergar els pavellons de l'Exposició Internacional de 1929. El gratacel de Collblanc s'esmenta avui en dia en les monografies d'història de l'arquitectura i de l'art català com una de les joies dels primers contactes del racionalisme a la nostra terra i potser és, deixant de banda les construccions civils, l'obra més assolida de Puig en aquesta tendència. Però cal filar prim i tenir en compte la doble faceta de Puig, la del teòric i difusor que viatja, fa conferències i defensa la professió de l'arquitecte, i la del que viu sota la pressió de la ciutat, de l'urbanisme malgirbat i la tradició constructiva, dos aspectes que, de base, es fusionen en el gratacel i que són el que fa que l'edifici sigui interessant i singular.

Per trobar els primers plantejaments teòrics de la nova arquitectura a Catalunya ens hem d'apropar a la meitat de la dècada dels anys vint, moment en el qual un sector de la premsa barcelonina va començar a difondre notícies del moviment que s'estava gestant des de ja feia anys al vell continent i que volia, de manera universal i con-

tràriament a l'academicisme que s'ensenyava a les universitats, que l'arquitectura s'adaptés a la societat contemporània mitjançant els nous materials i les noves tècniques de construcció. Van ser sobretot Gropius i Mies van der Rohe, amb la proclamació de la *Internationale Architektur* al primer volum dels *Bauhausbücher* (1925), i Le Corbusier a *L'Esprit Nouveau* (1920-1926), els principals difusors d'aquest nou corrent, que s'ha d'entendre no només des del punt de vista formal, sinó també des d'una postura ideològica. Molts arquitectes es van apropar als nous idearis fins que arribà un moment en què va caldre organitzar una associació que servís per difondre i donar una imatge de cohesió. Va ser al castell de La Sarraz (Suïssa) que els dies 25 i 28 de juny de l'any 1928 se celebrà el primer congrés d'arquitectes moderns, el CIAM, organisme que va orquestrar bona part del discurs sobre l'arquitectura moderna. La *Declaració de La Sarraz*, emanada d'aquest primer simposi, va ser la pedra angular del moviment, l'instrument que va servir per justificar tota aposta constructiva del grup.

Durant aquests anys es van perfilar dues línies marcades de la nova arquitectura, una visió més tradicionalista, capitanejada per Le Corbusier, i la que s'ha anomenat la "línia dura", plasmada a les pàgines de la revista alemanya *ABC* (1924-1928), que intentava trencar els lligams amb les convencions estètiques del passat i les arts plàstiques, rebutjant els aspectes formals i tenint en compte només la construcció, entesa com a ciència i tècnica.

A Catalunya, qui va prendre el lideratge de la nova arquitectura, potser pel pes dels ambients conservadors de caire tradicionalista arrelats al noucentisme, va ser Le Corbusier. Hi ha dos moments que podríem considerar "fundacionals" en la penetració de les influències del nou corrent a Catalunya. Per una banda, les dues conferències del mateix Le Corbusier a la Sala Mozart de Barcelona, els dies 15 i 16 de març de 1928, i, de l'altra, l'exposició d'un any més tard, entre el 13 i el 27 d'abril de 1929, a les galeries Dalmau, moment de materialització i exponent de l'esperit de l'arquitecte suís entre els arquitectes catalans.

Les conferències de Le Corbusier, organitzades per un jove Sert i Torres Clavé, van tenir gran ressò mediàtic, amb un públic jove d'estudiants de l'Escola d'Arquitectura, amatent i familiaritzat amb els principis de *L'Esprit nouveau*.

A la primera conferència va especificar que l'arquitectura s'havia de sotmetre a la ciència arquitectònica —tècnica i materials—, les exigències de la plàstica —bellesa, harmonia i proporció matemàtica, vista aquesta com a ordenació natural— i les necessitats de l'època, que segons la nova arquitectura requereixen simplicitat i formes pures i geomètriques.³² Tanmateix, va donar a conèixer els pilars que fonamentaven la nova arquitectura: la funcionalitat adaptada a les necessitats de benestar contemporànies —sol, aire, llum i confort— i l'ús dels nous materials, en especial el formigó armat, que servia per construir elements separats del sòl, façanes lliures, alliberar l'estructura de les parets de càrrega i poder fer espais més diàfans amb façanes més obertes.

En la segona conferència va fer referència a un tema que va seduir els arquitectes catalans que es van afegir al corrent, la mediterraneïtat de l'arquitectura, vessant francòfona que marcava un tret d'identitat enfront de les línies més germàniques, "alemanyes", com s'anomenaven en aquell moment. Referint-se a una estada que va fer a Sitges, Le Corbusier afirma que: "*ha trobat en les masies i les cases creades del poble veritables meravelles d'ensenyament. El tipus de la nostra casa tradicional obedeix a necessitats i habituds comunes, a una estandardització de procediments racionals lògics i admirables!*" (Benet, 1928: 4). Admirava i preconitzava l'arquitectura llatina perquè, segons ell, les relacions matemàtiques de claredat conceptual s'hi manifestaven en solucions estructurals clares i raonades.

Le Corbusier va impactar en l'ambient local. L'exposició a les Galeries Dalmau, encapçalada pels joves arquitectes capitanejats per Sert i que més tard abanderarien les files del GATCPAC, no va ser més que una posada en escena de tot l'ensenyament del mestre.

Va ser a partir d'aquesta data que el debat del racionalisme va estar present en la vida quotidiana a través de nombroses publicacions periòdiques, en especial a la revista *Mirador*, que durant tot l'any 1930 va publicar, sota el títol "*Què penseu de l'arquitectura nova?*", el resultat d'entrevistes a arquitectes, tant dels defensors del moviment modern com dels acèrrims opositors. En l'entrevista que es va fer als germans Puig Gairalt, ambdós partidaris de les noves formes, Antoni va afegir, en relació al sentit tradicional:

"L'esperit nou és el mateix a tot arreu. Cada país, en projectar-lo, l'expressa a la seva manera. Aquesta manera d'expressar-se és el veritable sentit tradicional; no copiant-se el que els passats van fer, sinó sentint l'esperit actual com l'haurien sentit ells si ara hi fossin. Aquesta arquitectura ja és una cosa prou forta perquè cada u ho pugui dur a la seva manera. Per això hi tenim fe" (Puig Gairalt, Puig Gairalt, 1930: 7).

Ramon Puig Gairalt va manifestar el seu punt de vista sobre la modernitat en una conferència que va impartir a la Sala Mozart el dia 4 de desembre de 1930, amb el títol de *La nova arquitectura, estil de la nostra època*. Organitzada per l'Associació d'Estudiants de l'Escola d'Arquitectura, va ser el resultat de les experiències que va viure en primera persona després de participar com a oient en el XII Congrés Internacional d'Arquitectura celebrat a Budapest entre el 6 i el 13 de setembre del mateix any. La conferència s'ha d'entendre com una declaració de principis, un al·legat pedagògic per encoratjar els futurs arquitectes a lluitar contra l'academicisme arqueològic que s'impartia a l'Escola d'Arquitectura i que poc tenia a veure amb els requeriments que imposava la societat contemporània. En el discurs es veu clarament la influència del pensament de Le Corbusier. Segons Puig, el fonament de la bellesa en arquitectura s'ha de fomentar en la simplicitat i la veritat, atenent tres principis:

- La ciència, entesa com el resultat de la fusió de la tècnica i de l'estudi dels materials que es tenen a l'abast.
- La matemàtica, que és la que transmet l'esperit de la proporció.

—Les exigències de la plàstica arquitectònica: "*l'arquitectura és proporció, harmonia, ritme, acomodament de les masses, els plans i les línies*" (Benet, 1930: 4).

Són tres principis que han de servir per adequar la construcció a les necessitats de l'època, com a filla de l'espiritualitat dels pobles que és i que ha estat acceptada universalment, lligada a "l'acceleració de la vida i el triomf de la higiene" ("La nova arquitectura, estil de la nostra època", 1930: 9).

Per copsar si el gratacel és realment un edifici que s'adequa als paràmetres d'aquesta nova arquitectura, hem de centrar-nos en tres aspectes concrets: els materials emprats, les formes decoratives i les condicions d'habitatge; comprovar que serveix per satisfer les necessitats de l'època, i que és capaç de ser, expressat en termes a l'ús de l'any 1931, un habitatge mínim.

ELS MATERIALS DEL GRATACEL, ESTRUCTURA *VERSUS* DECOR

Un dels aspectes que radicalment oposa el noucentisme a la nova arquitectura és la funció i aplicació dels materials de construcció. La societat de l'era del maquinisme requeria, segons els plantejaments del racionalisme, simplificació en la producció, menor cost i menys esforç en el treball.³³ El formigó armat i el ferro, sorgits com a conseqüència de la mateixa industrialització i de la producció estàndard, eren, segons Le Corbusier, els mitjans idonis per arribar a manifestar la pura geometria, la portadora de les proporcions que conformen el llenguatge pur de l'arquitectura, que es basa en l'ortogonalitat, principi fonamental del gaudi estètic universal. Des de la pràctica constructiva, amb el formigó i el metall, en comparació amb l'arquitectura tradicional, es podien alleugerir pesos, eliminar les parets de càrrega i aconseguir superfícies més diàfaness, capaces de solucionar molts dels problemes d'habitatge i de convivència: il·luminació, visibilitat, ventilació, etc, en definitiva, per millorar les condicions de vida.

L'arquitectura vivia un moment de transició i de debat entre els arquitectes que defensaven els mètodes constructius artesanals i els que advocaven per l'aplicació de noves tecnologies. Joan Sacs, crític d'art que va acceptar el racionalisme amb certs escrúpols, en referir-se a l'exposició d'arquitectura nova de la sala Dalmau (1929), va dir, en relació als materials:

"És una exposició de ciment armat [...] o almenys es posa com a tal. Els coneixedors de l'ofici diuen que ho és escassament, que en gran part és arquitectura de ferro recoberta de mamposteria o maó i només arrebossada amb ciment per tal de simular arquitectura de ciment armat" (Sacs, 1929: 7).

El gratacel, sense cap intenció de camuflatge ni d'engany, forma part d'aquests edificis híbrids, de transició constructiva, podríem dir, on es barreja l'estructura metàl·lica, i els sistemes constructius tradicionals, una mena de "*commixtura d'elements artesanals*" (Suárez-Vidal, 1993:100).

Puig Gairalt, tot i conèixer el comportament del ferro i del formigó va apostar pel sistema americà d'estructura de ferro per una qüestió pràctica, com és el fet que és més isotrop i també més econòmic i, segons ell, pesa menys, tenint en compte que al 1931 ja era prou garant i que fins i tot era acceptat per postures tan tradicionalistes com les de Jeroni Martorell:

"S'ha produït modernament quelcom millor que l'arquitectura esquemàtica de formigó: la dels elevats blocs dels EEUU, a base d'un esquema metàl·lic, i principalment l'arquitectura emprada pel municipi socialista de Viena per a resoldre el problema de l'habitació popular, obres aquestes del tot modernes, sense estil, complexes, afinades, de proporcions exquisides, molt superiors a les construccions de formigó armat franceses, alemanyes o suïsses" (Martorell, 1930: 7).

Puig va demostrar dominar el càlcul d'estructures i el comportament dels materials:

"El problema de construir una casa de més altura que la corrent és, simplement, tenir en compte la resistència dels materials emprats. Així, els totxos no deuen fer-se treballar amb un gruix de 15 centímetres, que és el corrent en les nostres construccions més enllà d'uns 25 metres, que s'acosta a resistir una càrrega de deu quilos per centímetre quadrat [...]. Si el material usat és el ciment armat, el càlcul que deu fer-se per cada element indica el gruix exacte de càrrega molt anàloga, a quan l'element de sustentament és el ferro" (Puig Gairalt, 1933: 4-5).

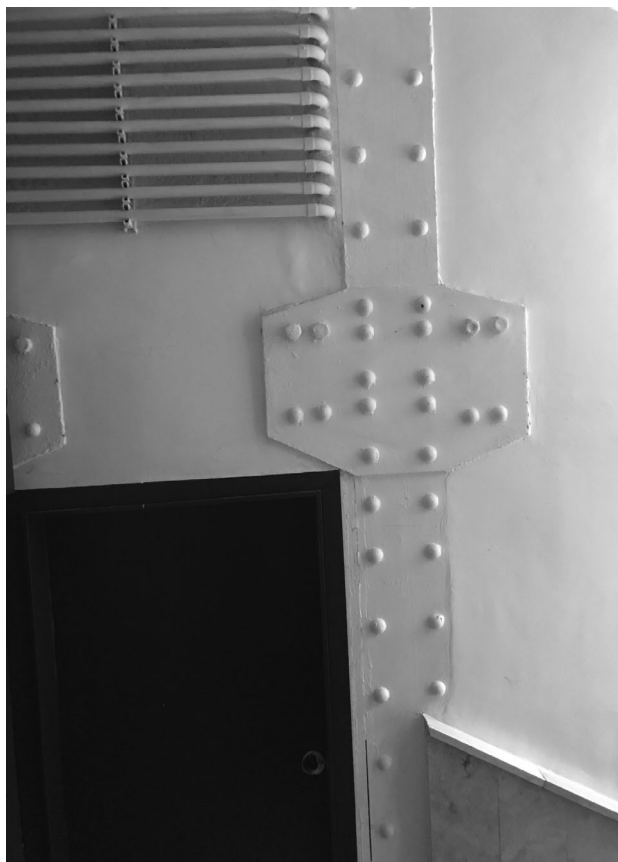
Va ser molt savi en el càlcul de l'estructura de ferro:

"Es calcula un armazó de ferro o ciment armat, capaç de sostenir tota la càrrega pròpia i la eventual de l'edifici; els peus drets van disminuint de secció a mida que es va pujant ja que a cada planta més enlaire, té menys per a sostenir. En canvi, les jàsseres horitzontals són sempre les mateixes, ja que cada una sols ha d'aguantar el seu pis corresponent" (Puig Gairalt, 1933: 4-5).

I quan va calcular que no li calia emprar-les, va continuar elevant-les mitjançant la tècnica tradicional, tal com ho corroboren els talls dels pilars en el pas del setè al vuitè pis (figura 6).

"A l'arribar a una altura en que sols hi manqui quatre o cinc pisos per acabar-se la casa, no caldrien ja els peus drets, tota vegada que ja representa una construcció ordinària i per tant el mahó té la suficient resistència. No obstant, és convenient seguir continuant-los en part, ja pel lligament total de l'edifici, que permet una resistència al vent, tema molt important per cert pel cas fortuït, a casa nostre, d'un terratrèmol" (Puig Gairalt, 1933: 4-5).

Puig va fer un càlcul exhaustiu del pes, de manera que hauria estat impossible aixecar-hi més pisos o fer les sobreelevacions que sovint s'estaven fent al barri, atès que: *"els peus drets de baix, no tindrien suficient resistència"* (ibíd.).

Fig. 6. Visió dels pilars des de l'escala de l'edifici

Els coneixements tècnics que va rebre Puig es van esdevenir del mateix contacte amb la praxi constructiva, al costat del seu pare, el contractista d'obres Ramon Puig i Camprerós, i també de la formació acadèmica a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, on va ser alumne de Josep Torras i Guardiola (1827-1919), empresari, arquitecte i professor especialista en comportament de materials i en el disseny i càlcul d'estructures metàl·liques.³⁴ El 1878 va fundar Torras Herrería y Construcciones, empresa que va realitzar i participar en el muntatge de l'estructura de metall del gratacel. Es tractava d'una empresa que des dels seus inicis controlava tot el procés productiu, des del disseny fins a la fabricació i el muntatge, una demostració de la importància que tenia el material en la innovació tecnològica moderna i en les tipologies constructives.³⁵

Als anys trenta el ferro ja era un material consolidat en arquitectura. El desenvolupament de les estructures metàl·liques va resultar de la recerca de noves formes arquitectòniques i materials que fossin resistents, lleugers i flexibles i que permetessin crear espais lluminosos. Va ser cap a 1850 que, amb l'aparició al mercat del ferro laminat, es va aconseguir l'estandardització dels perfils i el sistema d'ancoratge amb nusos, mitjançant l'ús de reblons o sistemes de connexió articulada, sistema que va

tenir efectes positius en la construcció dels gratacels americans des de finals del segle XIX.³⁶

L'estructura del gratacel està feta a base de pilars i crugies de ferro en doble T units mitjançant reblons massissos; el tancament està fet amb maons, sense haver-s'hi emprat formigó ni en les unions. Possiblement, als ulls de Mies, restaria amagada per formes que ell anomenava insignificants. No obstant això, hi va haver certa voluntat de donar-la a conèixer, perquè l'estructura es va deixar al descobert a les escales de l'edifici i alguna cantonera als pisos. La separació ritmada dels reblons sobre les xapes metàl·liques atorguen valor estètic i, a la vegada, simbolitzen solidesa i domini, d'una tècnica poc emprada el 1931 en la construcció d'habitatges, l'aspecte que més s'ha admirat sempre i s'ha volgut conservar de l'edifici.

DECOR VERSUS ESTRUCTURA

La implicació de Ramon Puig en el disseny de la ciutat es manifesta en la formulació d'algunes de les obres de la seva etapa més racionalista. El gratacel es va projectar a partir d'una lògica urbana, adaptant la forma a l'entorn mitjançant un joc de volums i plans que, a partir d'un eix de simetria axial, s'interaccionen i que, en alguns moments de la composició, recorda algunes escultures de les avantguardes.

Una de les primeres descripcions del gratacel, feta amb visió analítica, és la que va fer Mercè Vidal en la seva tesi de llicenciatura, on podem llegir:

"Les solucions tècniques aplicades, mitjançant crugies i pilars mecànics, estan en funció d'aconseguir un volum esglaonat (planta baixa i onze plantes pis) on la cèl·lula d'habitatge és el resultat d'una experimentació escultòrica que fa que unes plantes difereixin completament de les altres, la cèl·lula d'habitatge presenta una articulació espacial també diferent. [...] La façana adopta forma piramidal amb joc de cossos entrants i sobresortints (balconades i falses tribunes poligonals) presentant un joc volumètric des dels diferents angles de visió" (Vidal, 1982: 122-123).

Magdalena Mària i Helena Martín hi van afegir, uns anys més tard, un aspecte ineludible per entendre la lògica de l'edifici:

"Els cossos determinen la composició de la façana i el gir de les terrasses resol la cantonada, amb la col·laboració, discreta, del color; però en aquesta casa la volumetria també respon a la voluntat de controlar l'impacte de l'entorn, i la cura a connectar amb edificis contigus fa que el conjunt adopti forma piramidal" (Mària, Martín, 2004: 199).

Ell mateix va confirmar-ho al cap de poc d'haver-se inaugurat l'edifici:

"Traient altura perdria tota la concepció esglaonada que em va inspirar a construir diverses altures. Els set terrats no van sortir de l'atzar, sinó que els vaig calcular... per

efectes pràctics i estètics. Amb la disposició de grans balcons i pseudotribunes es dona als pisos un engrandiment extraordinari amb benefici a l'exterior d'una silueta equilibrada, a l'ensens que dona grandiositat a l'immoble, que d'altra banda es veuria massa estret per la seva altura" (Puig Gairalt, 1933: 5).

Està clar que hi ha un aparent conflicte en Puig, el de l'arquitecte municipal que vol crear una casa que aplegui totes les necessitats de l'habitatge mínim i el d'un edifici que ha de connectar amb edificis de l'entorn, de menys de la meitat d'alçada. Així, l'estructura metàl·lica se sacrifica a favor del decorativisme, el qual a la vegada serveix, emperò, per engrandir més l'espai, donar major lluminositat i ventilació, aspectes indispensables en les polítiques constructores de l'arquitectura moderna.

Amb el gratacel, s'allunya de l'horitzontalitat característica de Le Corbusier, perquè no vol renunciar a l'altura —recordem que és una torre—, les finestres i els balcons són alts i en els cossos sortints les finestres són força estretes, de forma que acusen encara més la verticalitat. Tanmateix, aconsegueix una forma harmònica en contrastar la verticalitat amb els gruixuts i pesants balcons massissos, amb molta força a les cantonades i que remata amb baranes tubulars pròpies del moviment modern.

Es crea doncs, un joc de llums i ombres, d'entrants i sortints que li atorguen plasticitat i expressió com si es tractés d'una escultura exempta,³⁷ que s'accentua encara més amb l'ús del color, mitjançant dos verds que serveixen per remarcar la perspectiva dels plans. Mentre els paraments verticals són pintats d'un to més clar, a la part baixa dels balcons i a la part baixa de la façana, el to és més fosc.³⁸ A la façana del darrere, més sòbria volumètricament, s'hi van pintar franges del to més fosc per emfatitzar l'horitzontal, les quals des de lluny aporten dimensió volumètrica, com si es tractés d'un *trompe-l'oeil* (figura 7).

Ben lluny queda el concepte de gratacel que va tenir Puig del que aplicaven els practicants de la nova arquitectura. Sert, en un article de 1934 a *D'ací i d'allà* referit als gratacels novaiorquesos, va opinar respecte a l'alçada dels edificis:

"Un gratacel acusant verticalitat no té cap raó constructiva i solament està justificada per la recerca d'un element decoratiu. Les parets no són més que una càrrega morta" (Sert, 1934: s.p).

No podem caure en consideracions radicals. Puig coneixia les aportacions europees i dominava la lògica estructural. Els volums del gratacel no són només una recreació estètica. Ell no oblida per a qui està fent els habitatges i la distribució necessària. A diferència d'altres edificis que va projectar, com la casa del carrer de Vallhonrat (1928-1930), la relació interior-exterior és impecable i la gradació volumètrica està també al servei de la funcionalitat per atorgar als habitatges un espai més gran. Al gratacel no hi ha una acceptació inconscient de les fórmules internacionals, tot hi està raonat a consciència.

Fig. 7. Vista del lateral, on s'aprecia la diferència cromàtica de les franges. Algo, 20 maig 1933

Antonio Piza, partint de la monografia *The International Style: Architecture since 1922*, de Henry-Russell Hitchcock i Philip Johnson (Nova York, 1932), considera que hi ha tres aspectes en els primers moments del racionalisme a Espanya que s'allunyen estilísticament de la nova arquitectura:

—El principi de l'arquitectura com a volum, que aquí es manifesta en la no-renúncia a la solidesa estàtica, fonament de l'arquitectura clàssica del maó.

—La pervivència de la modalitat compositiva acadèmica, dominada per esquemes jeràrquics i per la simetria bilateral o axial.

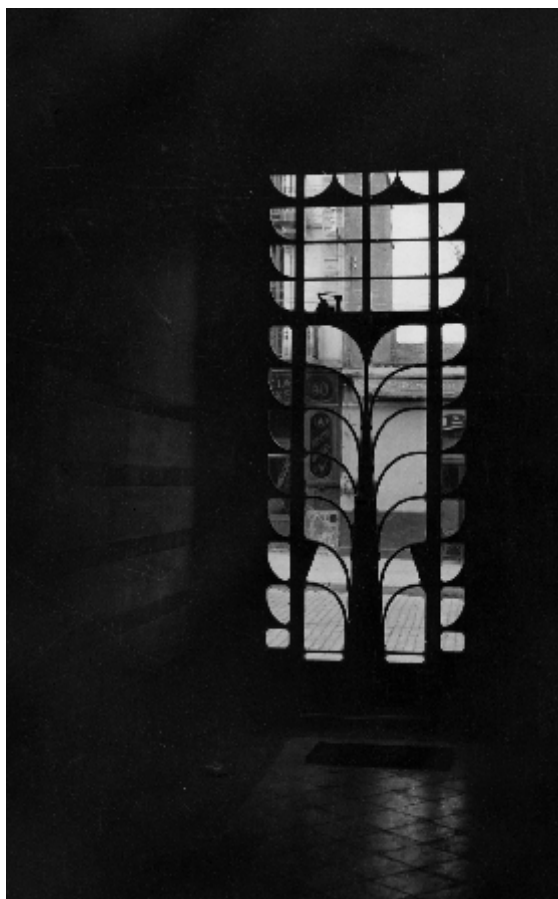
—La decoració aplicada (Piza, 1989: 9-10).

Tots tres són aspectes que s'evidencien en el gratacel. Si hi ha una cosa que s'evidencia en el gratacel, amb antecedents en la seva etapa més clàssica, és el trencament amb les simetries mitjançant el joc de volums. Això es pot apreciar també en molts edificis de cronologia propera al gratacel, com el Xalet Isern. Suposem que aquí també ho va aplicar, pensant en l'estructura interna i la funcionalitat.

A l'edifici són diversos els recursos que denoten una clara influència de l'art déco, corrent que en arquitectura, potser de forma contradictòria i eclèctica, cercava la mo-

dernitat però sense renunciar a l'ornament i a l'estilització. Al gratacel trobem la influència en la mateixa disposició piramidal de l'alçat i la monumentalitat escultòrica, accentuada per les formes volumètriques poligonals rotundes incorporades per atorgar ritme a l'edifici i també a les motllures planes que rematen les portes d'accés als locals de la planta baixa i l'entrada de l'edifici. Igualment ho és l'ús del color, que serveix per emfasitzar el volum, un recurs habitual en aquesta etapa de Puig. En edificis complexos, com el del carrer de Vallhonrat (1928-1930) o la casa Baiges (1932), el color s'accentua mitjançant tonalitats contrastades. Al gratacel va ser més prudent, emprant una mateixa gamma cromàtica.

Els seguidors de l'art déco admiraven les arts aplicades, de manera que el treball dels metalls va tenir un gran desplegament creatiu en el moviment, amb figures clau, com Edgar Brandt (1880-1960). La col·laboració amb el món artesanal és un dels aspectes que Puig Gairalt sempre va cuidar i ho evidencia la magnífica porta d'accés a l'edifici, de ferro forjat i amb decoracions geomètriques inspirades en formes del món vegetal, que recordaven, de manera molt esquemàtica, les palmeres de l'art déco.³⁹ Tal com va dir Puig (figura 8):

Fig. 8. Porta d'accés a l'edifici. CAT AHCOAC B-C2445/2

"L'art de la forja ha estat sempre a la nostra terra un dels que ha trobat artistes més hàbils i inspirats. Encara que en la moderna arquitectura les formes planes i les línies rectes semblen treure importància al treball de la forja, per la seva simplicitat adquireixen transcendència els més petits detalls i és necessari que siguin executats per un vertader mestre" (J.C., 1931: 10).

El decorativisme encara era més evident a l'interior de la finca. Tots els paraments interiors de les zones comunes de l'edifici estaven pintats dels dos tons verds de l'exterior. El més clar a les parets i finestres i el més fosc per a les portes i el sòcol, estucat al foc i rematat amb un esgrafiat de disseny vegetal molt geometritzat.

L'ascensor queda al mig de la caixa de l'escala i està revestit per una malla metàl·lica amb dibuixos geomètrics que encara es conserva íntegra. La cabina era de fusta pintada de vermell, amb un setial petit al lateral i un mirall llis. Es tractava d'un ascensor "de marxa ràpida", construït per l'empresa Hijos de José Preckler.⁴⁰

L'interior dels habitatges era senzill, sense cap treball de marqueteria ni singularitats decoratives als murs. Només hi destacava el mosaic de paviment hidràulic, de forma quadrangular, d'un color ocre bastant saturat i vorejat per una banda de quadrats de color blanc compostos en alternança. Eren obra de l'empresa Jaume Aloy, d'Horta, de solvència demostrada: "No solament al gratacel de l'Hospitalet, sinó arreu on aquesta casa ha demostrat la seva perícia" (J.L., 1933: 8) (figura 9).

Ens trobem, doncs, amb un edifici que es pot considerar una mena de síntesi del bagatge cultural de Puig, de les petjades classicistes que ell havia conegut de primera

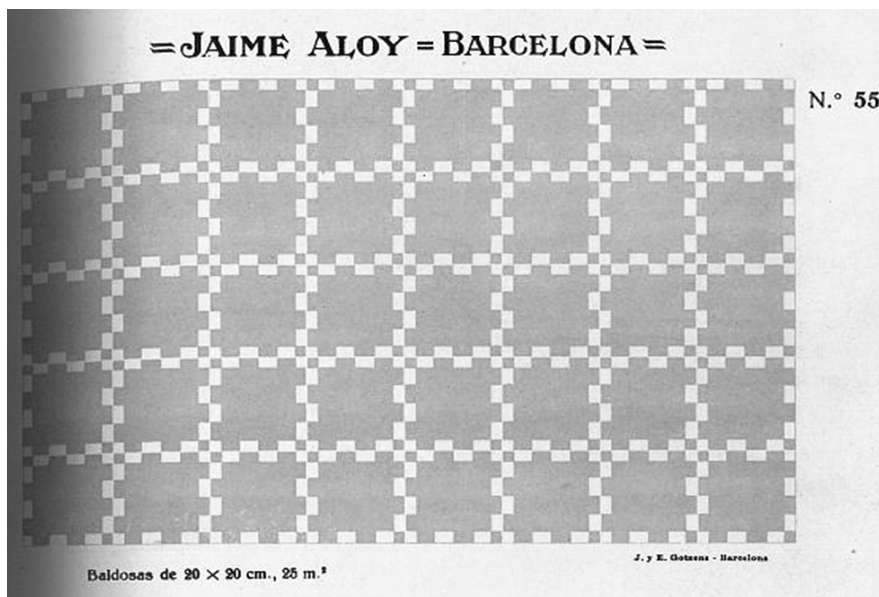

Fig. 9. Catàleg. Fàbrica de rajoles de l'empresa Jaime Aloy, s.d.

mà en les seves edificacions, que tants exponents va deixar a l'Hospitalet noucentista, i de les ànsies per adherir-se a les noves formes que, en el cas del gratacel, es veuran traïdes per un excés d'esteticisme. Com s'hi referirà Rafael Benet:

"És dels que ha acceptat l'actitud iconoclàstica amb certa melancolia. Aquest arquitecte ha acceptat el fet maquinístic en les construccions més comunes, però és dels que no s'avergonyeixen d'una decoració noble en alçar un temple o un palau" (Benet, 1933: p. 5).

UN HABITATGE MÍNIM EN ALÇADA I SOTA ELS MÍNIMS DE L'ESPECULACIÓ

Un dels aspectes que més es va destacar del gratacel va ser la disposició dels pisos, un exemple de bones pràctiques en la construcció d'habitatges de lloguer reduït, que satisfia totes les necessitats vitals de les persones.

L'habitatge digne era un dels problemes més debatuts a nivell internacional en el marc del racionalisme, amb punts de vista i matisos teòrics contrastats i solucions polítiques diverses.

Els antecedents es remunten a inicis del segle XIX, amb les transformacions urbanes ocasionades per la industrialització i les mancances en la planificació i la regulació de la construcció que se'n van derivar. És en aquesta època que sorgeixen les "cases de veïns", edificis caracteritzats per una altura d'entre dos a quatre pisos, amb dos o quatre habitacles per replà.

La compactació excessiva de l'espai ocasionada per l'auge de migració a ciutats industrials, amb les mancances de sanejament a les llars com a primera conseqüència, va rebre un enfocament humanista des de les files del socialisme utòpic, entenent-se com un agent de degeneració física i moral. Les teories de metges higienistes que veien la ciutat com un malalt van influir en els projectes urbanístics de les grans ciutats durant tot el segle XIX, però no van aconseguir solucionar el problema, a causa de la desproporció entre l'espai construït i els grans augments demogràfics.

En els primers trenta anys del segle XX, que es van caracteritzar més que res per grans postulats teòrics i poques solucions pràctiques, va dominar l'aposta de la ciutat jardí proposada pel britànic Ebenezer Howard (1850-1928), el qual desplaçava els nuclis obrers als afores amb un model cooperatiu en què dominava l'habitatge unifamiliar.

A Espanya, els debats i problemes sobre l'habitatge econòmic es van intentar resoldre amb la fracassada Llei de les cases barates de 1911, intervenció de promoció institucionalitzada no deslliurada d'una bona dosi de paternalisme. A Barcelona, el govern municipal va apostar per la creació de barriades jardí a la perifèria, seguint el model suara esmentat i que, com en molts altres indrets, no van veure la llum per manca

de planificació, excessiva burocratització i poca viabilitat econòmica, situació que va afavorir el barraquisme. No va ser fins al 1927 que es va crear el Patronato de la Habitación y la Vivienda, el qual, pensant sobretot en la necessitat d'eliminar les barraques de Montjuïc, on s'estaven fent les obres de l'Exposició Internacional, va adoptar també el model d'habitatge unifamiliar agrupat, seguint el patró de Howard.⁴¹

Ramon Puig Gairalt, que va basar-se també en les experiències de les ciutats jardí, quan va projectar la zona nord en el Pla d'eixample ja esmentat, va denunciar les deficiències de les cases barates que s'estaven fent a Espanya en un article de l'any 1925 publicat a *El Constructor*.⁴² En el text va definir les característiques que ell considerava que havien de tenir aquests models d'habitatges per adaptar-se a les necessitats de salubritat:

"Una familia modesta vive feliz si higiénicamente nada le falta: una limpia cocina, un water-closet y un lavabo, un hogar; un lavadero cercano, y en todo agua abundante. Y en cuanto a lo demás, habitaciones suficientes y aireadas, mucha luz, árboles cercanos y un bello horizonte" (Puig Gairalt, 1925: 43).

A Europa es va reiniciar el debat després de la Primera Guerra Mundial, quan alguns governs propers a la socialdemocràcia van apostar per construir habitatge social, predominant-hi també el mateix model però apartant-se de la casa unifamiliar, amb millor condicionament de serveis i amb un planejament urbanístic racionalitzat.

En el context del racionalisme la solució a l'habitatge obrer era un dels pilars fundacionals i, com a tal, es va debatre en els CIAM. Paral·lelament, en els congressos d'arquitectura i urbanisme s'estaven presentant noves propostes i es donaven a conèixer les innovacions de l'Europa central i la URSS. Puig Gairalt, acompanyat de Jaume Mestres Fossas, en representació de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, va assistir al llarg dels dies 1 al 5 de juny de 1931 al XIII Congrés Internacional de l'Habitació i d'Urbanisme de Berlín, organitzat per la Federació Internacional d'Habitació i d'Urbanisme, que incloïa visites col·lectives a les noves barriades de la ciutat i a altres de properes, i també a l'Exposició alemanya de la Construcció i a la Internacional d'Urbanisme i Habitació, amb molt bona recepció entre els participants. Com a resultat de la seva experiència, va publicar un article a la revista *Arquitectura i Urbanisme* de desembre del mateix any. En aquest congrés el problema de l'habitatge es va tractar des de la vessant de la insalubritat i la manca d'allotjament, fent-se evident la necessitat de control de l'Estat mitjançant inspeccions de sanejament i l'expropiació de les edificacions en males condicions. El model ideal que es va proposar després de la visita va ser el de les cases en bloc, situades en carrers amples i amb bona orientació, pavimentats, amb bon clavegueram, gas, electricitat, d'estil modern, no gaire elevades i amb poques habitacions; en realitat, un intent de millora per recuperar el model de ciutat jardí (Puig Gairalt-Mestres Fossas, 1931: s.p).

Va ser al tercer CIAM, celebrat a Brussel·les l'any 1930, quan es va qüestionar el model de ciutat jardí i la possibilitat d'edificar habitatges mínims en elevació. Walter Gropius,

en la ponència "Casos baixes, mitges o altes?", es va postular a favor de les alçades, argumentant la inviabilitat de la cases unifamiliars, des d'una visió sociològica:

"Los edificios de muchos pisos tienen una ventaja, importante desde el punto de vista biológico, como es el abundante asoleamiento y ventilación, con una mayor distancia a los edificios vecinos, lo que ofrece la posibilidad de crear parques y campos de juego entre los edificios. La idea de que el hombre está ligado a la tierra está superada [...], la estructura debe ser estándar, los elementos de la casa, los objetos de equipamientos estándares sobre una serie de modelos de variables establecidos a la justa escala humana (escalera, puertas, ventanas, paredes de cristal...). La industria de los objetos domésticos, hasta ahora limitada a los aparatos sanitarios, cocina, calefacción, se ha de ampliar infinitamente más" (Aymonino, 1973: 122).

Le Corbusier⁴³ va aportar una visió més tècnica, mostrant una postura oposada a les teories de la ciutat jardí, que segons ell fomentaven l'individualisme, i advocant per les concentracions urbanes: *"Yo creo, al contrario, que hace falta aumentar las densidades actuales, que son de 300 o 400 y hasta 600, y elevarlas a 1.000, con los medios que nos proporcionan las técnicas"* (Tercer Congreso...,1931: 33-34).

El projecte del gratacel és un *unicum* en l'obra arquitectònica de Puig Gairalt, que sempre que va poder va advocar per la ciutat jardí en les seves propostes. Va ser en el context de renovació de la Generalitat republicana que es va cercar un intent sistemàtic de racionalització de l'habitatge obrer. Durant el mandat a l'Ajuntament del metge higienista Jaume Aiguader es van qüestionar les dues tendències d'habitació: el model tradicional de casa unifamiliar de baixa densitat, defensat per Macià, i l'habitatge en bloc, formulat pels membres del GATCPAC,⁴⁴ amb el recolzament de l'alcalde, que considerava *"inoperant i excessivament poètica aquella construcció de petites casetes amb un jardinet esquifit i quatre arbres, advocant per les construccions en bloc, que poden assolir tots els avantatges higiènics d'aquelles. Car si aquelles afavoreixen el sentit individualista de l'home català, en aquest aspecte s'ha de combatre aquest esperit, car la relació social afavoreix la vida civil. En les cases bloc, els veïns poden fruit d'una sèrie d'avantatges, com són els jardins per llur esplai, les cooperatives de consum, els locals d'espectacles i els recers per a nens"* ("Conferenciant: Dr...,1932: s.p).

En aquest context de regeneració, es va organitzar a Barcelona al juliol de 1932 el primer Congrés d'Arquitectes de Llengua Catalana, amb intenció, des de la vessant oficial, d'establir els fonaments legals que dins de l'Estatut de Catalunya havien de regular l'urbanisme i l'habitatge. Ramon Puig hi va presentar la comunicació *Són convenients les barriades en blocs?*, en què mostrava una opinió desfavorable des del punt de vista econòmic –l'elevat cost, la dificultat d'arrendament pels obrers, l'anul·lació de la petita empresa constructora. Demostra un intent de recuperar la ciutat jardí que tant havia defensat en el seu Pla d'eixample i posa com a exemple el complex de les *höfe* vieneses, on els habitatges, conformats en cases de tres o quatre pisos, tenen: *"poques habitacions, rebedor, sales d'estar, cuina de gas, frigorífic, bany*

complet, vàter separat. Un dormitori i una habitació petita. Decoració amb tons clars, paviment de linòleum, mobiliari modern. Llum que ve dels finestrals, amb comunicació directa amb el carrer, sense patis interiors” (Puig Gairalt,1932: 3).

Podem considerar el gratacel un exponent d’habitatge mínim? En la descripció que va fer poc després de la inauguració, va demostrar certs impediments que havia tingut per arribar a consolidar el seu projecte:

“Tots els pisos tenen el màxim confort, tenint en compte que és d’un particular que en té de treure la renda lògica, el servei sanitari és amb instal·lació completa de WC; les cuines a la moderna, amb cuines a gas; cada pis té un safareig amb una petita galeria; hi ha quarto de bany en alguns pisos. Hi ha instal·lació de telèfon en profit dels llogaters. El servei d’ascensor es dia i nit, havent-hi el llum encès de l’escala fins al matí. Actualment s’està procedint a la instal·lació de calefacció en alguns pisos, essent la instal·lació elèctrica adequada a la calefacció per als veïns que se’n puguin servir. La instal·lació d’aigua és per comptador individual, tenint cada pis tota l’aigua que necessita. Quant a la instal·lació no hi ha un quarto fosc en tot l’edifici [...]” (Puig Gairalt, 1933: p. 5).

Per corroborar-ho, ens centrarem només en els pisos més econòmics, els de la primera a la sisena planta, de 60,88 m² i 8,30 m² del balcó.⁴⁵ Constaven de tres habitacions, dues de dimensions considerables i una de més petita, un ampli rebedor, menjador-sala d’estar bastant reduït, cuina, vàter i una petita galeria amb safareig al qual s’hi accedia des de la cuina. Les habitacions i el menjador donaven a les façanes, restant, doncs, ventilades i assolellades. El vàter i la galeria donaven als patis de llum, que per amplitud atorgaven bona llum i ventilació en la mesura que la casa anava ascendint. La cuina era la que quedava més aïllada, ja que l’única respiració procedia d’una finestra que hi havia a la galeria.⁴⁶

La descripció de Puig és una mica idealista, perquè hi va haver certes limitacions:

—L’estança de bany només constava d’un WC i una petita pica, sense servei de dutxa, de manera que el veïnat s’havia de rentar en el safareig de la galeria. Només tenia “quarto de bany” amb banyera el setè pis, on vivia l’amo de l’edifici, Joan Pons.⁴⁷

—Hi havia instal·lació telefònica, però l’aparell es trobava a la planta baixa de l’immoble, des d’on cada cop que telefonaven a algun veí la portera s’havia d’atansar a una bateria de timbres que hi havia al costat de l’ascensor i el llogater havia de baixar. El número de telèfon era el 33068.

—Només tenia calefacció el pis del propietari de l’immoble, i la instal·lació havia de córrer a càrrec del llogater. Tampoc es disposava d’aigua calenta.⁴⁸

Duplicado
EXTRÁCTO DE LA LEGISLACIÓN CIVIL Y FISCAL VIGENTES
CONTRATOS DE ARRENDAMIENTOS DE FINCAS URBANAS
CÓDIGO CIVIL
Las disposiciones generales sobre el contrato de arrendamiento de predios o fincas, se contienen en los artículos 1842 al 1874 del citado Código.
Disposiciones especiales para el arrendamiento de predios urbanos
Art. 1850. En defecto de pacto especial, se estará á la costumbre de pueblo para las reparaciones de los predios urbanos que deben ser de cuenta del propietario, en caso de dudar se entenderán de cargo de éste.
Art. 1851. Si no se hubiere fijado para el arrendamiento se entenderá hecho por el arrendatario, por meses cuando se mensural, por días cuando en diario. En todo caso, con el consentimiento, sin necesidad de requerimiento especial, cumplido el término.
Art. 1852. Cuando el arrendador de una casa ó de parte de ella, destinada á la habitación de una familia, ó de una tienda, ó al almacén, ó establecimiento industrial, agrícola, ganadero, el arrendamiento de estos se entenderá por el tiempo que dure ó de la finca arrendada.
LEY DE ENJUICIAMIENTO CIVIL DE 5 DE FEBRERO DE 1881
Art. 1842. Los Jueces municipales del lugar ó distrito en que está sita la finca, comparecerán en 1.ª instancia de los demandados cuando la demanda se funde en una de las causas siguientes:
1.ª En el cumplimiento del plazo ó al expiry que para la constitución del contrato debe darse, con arreglo á la ley ó al pacto ó á la costumbre general de cada pueblo.
2.ª En la falta de pago del precio convenido.
Art. 1843. Comparecerá de estos juicios los Jueces de 1.ª instancia que sean competentes para el pago de la renta. Si del art. 1842. Comparecerán en 1.ª instancia de los demandados cuando la demanda se funde en una de las causas siguientes:
1.ª En haber expirado el plazo ó al expiry que para la constitución del contrato debe darse, con arreglo á la ley ó al pacto ó á la costumbre general de cada pueblo.
2.ª En la falta de pago del precio convenido.
Art. 1844. Comparecerá de estos juicios los Jueces de 1.ª instancia que sean competentes para el pago de la renta. Si del art. 1842. Comparecerán en 1.ª instancia de los demandados cuando la demanda se funde en una de las causas siguientes:
1.ª En haber expirado el plazo ó al expiry que para la constitución del contrato debe darse, con arreglo á la ley ó al pacto ó á la costumbre general de cada pueblo.
2.ª En la falta de pago del precio convenido.
Art. 1845. In ningún caso se admitirá al demandado los recursos de suplicación ó de casación, cuando proceda, si el demandante interpusiere antes de interponer las ratas venidas en el art. 1842. En el caso de que el demandado interpusiere el recurso de suplicación ó de casación, antes de haber interponer las ratas venidas en el art. 1842. En el caso de que el demandado interpusiere el recurso de suplicación ó de casación, antes de haber interponer las ratas venidas en el art. 1842.
Art. 1846. En ningún caso se admitirá al demandado los recursos de suplicación ó de casación, cuando proceda, si el demandante interpusiere antes de interponer las ratas venidas en el art. 1842. En el caso de que el demandado interpusiere el recurso de suplicación ó de casación, antes de haber interponer las ratas venidas en el art. 1842.
Art. 1847. Si no compareciera el demandado que se hallare en el lugar del juicio comparecerá el demandado que se hallare en el lugar de la primera, el Juez dictará sentencia inmediatamente declarando haber lugar al desahucio y apremio de lanzamiento al demandado si no desahucia la finca dentro del término correspondiente de los señalados en el art. 1849.
Art. 1848. En ningún caso se procederá á su ejecución á instancia del actor, inculcado el Juez se apruebe de lanzamiento al demandado si no desahucia la finca en los términos siguientes: ocho días, si se trata de una casa habitacional, y quince, si de un establecimiento.
Art. 1849. Al dictarse la sentencia de lanzamiento y de desahucio en depósito los bienes muebles realizables que se encontraren en el inmueble á cubrir las costas del juicio de los diligentes poradores que sean de cargo del demandado.
Ensuerte de Proveedor y Z. credit en los juicios de desahucio de que conocen los Jueces municipales.
La establecen los arts. 4.º y 10.º de la ley de Enjuiciamiento civil.

A. 0.054.193*

CONTRATO DE INQUILINATO

Casa de la Calle de
CARRETERA DE COLL-BLANCH
núm. **43** cto. **3-2ª.**

En **Hospitalet** d **meve**
de **Septiembre** del año mil novecientos **1933**
reunidos Don **Alberto Munné Pons**
natural de **Barcelona**
provincia de **aa** de **68** años de estado
casado, su profesión **empleado**
de **Hospitalet** con cédula personal de **119** clase,
Real 20421 expedida como habitante en la **Calle**
de **Progreso** núm. **13** cto. **praí** a **24**
de **Octubre** de 19 **32**, en concepto de arrendatario; y
Don **BANGO DE LA PROPIEDAD**
de _____ años, de estado _____
vecino de _____ con cédula de _____ clase,
núm. _____ expedida en _____
a _____ de 19 _____, como ^o **administrador** **hermos**
de **la Calle de CARRETERA DE COLL-BLANCH**
sita en **Hospitalet** por tiempo
de (2) **trimestralidad** y precio de **SETECIENTAS VEINTI**
pesetas cada año, pagadas
por **meses anticip**, con las demás condiciones que se estamparán al
dorso, escritas ó impresas, y en caso de excepcional extensión, en pliegos
separados, sin sello alguno, unidos al presente.
Formalizado así este contrato, y para que conste, lo firmamos por duplicado. Fecha ut supra.
El arrendatario, **Alberto Munné**
El arrendador, **BANCO DE LA PROPIEDAD**
Comitua

(1) Expresar el carácter con que interviene, si es Usado, Apoderado ó Administrador.
(2) Determinar el carácter de arrendamiento, si es por finca ó por habitación.

Fig. 10.
Contracte de lloguer, abril de 1933.

VIURE EN UN GRATACEL. UTILITARISME VERSUS CONSERVACIÓ

Al cap de poc temps d'inaugurar-se l'edifici, els pisos es van començar a llogar. El tercer segona, tal com consta en el contracte, pagava anualment 720 ptes, 60, doncs, mensuals (figura 10).

Els pisos van costar una mica de llogar i a l'any 1936 encara n'hi havia de buits. La situació laboral era complicada i, tot i no ser un lloguer excessiu, no tothom podia pagar aquesta quantitat. La crisi internacional, que va suposar una disminució del consum, va abocar molts obrers a l'atur, just en el moment de més població activa, i la paralització en la construcció va repercutir en el preu dels lloguers, cosa que va desembocar en un gran nombre de desnonaments i les grans mobilitzacions durant la segona meitat de 1931. Just quan s'iniciaven les obres del gratacel s'havia declarat a Barcelona la vaga dels lloguers, impulsada per la CNT. A les pàgines de *Solidaridad*

Obrera d'aquests anys podem conèixer els preus dels salaris dels obrers: un peó cobrava 9 pessetes diàries, amb una jornada mitjana de 48 hores setmanals.⁴⁹

El 1933, any en què es va finalitzar l'obra, va ser potser l'any de màxima conflictivitat laboral. L'endeutament de l'Ajuntament de l'Hospitalet republicà després del mandat anàrquic de Tomàs Giménez no va poder satisfer les demandes laborals al municipi i això va ocasionar, al costat de la crisi de valors dominant, un estat d'insatisfacció i de revolta que va repicar amb força a Collblanc i la Torrassa.⁵⁰

Els primers llogaters que s'hi van instal·lar eren de diferents procedències,⁵¹ amb un domini de població nascuda a Barcelona (33) i a la resta de Catalunya (22), seguit del País Valencià (10) i amb menys incidència d'Aragó (8), Andalusia (6), Múrcia (4), de la resta d'Espanya (9) i de l'estranger (2). Dels nascuts a l'Hospitalet n'hi havia 10, però 9 eren nens i nenes. La gran majoria no eren nouvinguts: 22 persones portaven més de deu anys vivint al municipi, i 15, de 5 a 9 anys. Es tractava, doncs, de persones que havien vingut a viure a Catalunya durant les onades migratòries de principis del segle, gent establerta que probablement havia aconseguit certa qualitat de vida.

Entre les professions masculines trobem: jornalers (10), comerciants (5), seguides de mecànics (3), electricistes (2), mossos de magatzem (2), fusters (1), vigilants del mercat (1), forners (1), empleats mercantils (1), escriptors (1), treballadors del ram de l'aigua (1), guàrdies civils (1), cobradors de la contribució (1), suboficials d'infanteria (1), xofers (1), metges municipals (1) i mestres municipals (1).

De professions femenines veiem que la majoria són mestresses de casa (30) i també serventes (6), mestres (2), mecanògrafes (1). Hem de tenir en compte que moltes dones exercien tasques a casa que no consten al padró, com, per exemple, planxadora (1), modista (2) o la portera de la finca.

De població infantil menor de 15 anys hi vivien 9 nenes i 16 nens.

A l'edifici també hi havia alguns pisos que no tenien funció d'habitatge:

Entre els anys 1935 i 1943 al primer primera, tal com consta a les matrícules industrials dels respectius anys, hi havia la perruqueria d'Aurora Escuder, el "Saló Maruja de Gaietà Regàs", especialitzat en permanents. Als rètols publicitaris s'anunciava com "La casa de les permanents (Rascacels)".⁵² En certs moments, la propietària va compartir l'espai amb una barberia.

Al cap de poc d'inaugurar-se l'edifici es va obrir al gratacel la seu del Centre Català Republicà de Collblanc, al primer pis, quarta porta.⁵³ Era el local de la Lliga Catalana, un pis que disposava d'un ampli espai al terrat lateral de l'edifici. Hem de tenir en compte que la Carretera era la zona que aplegava més població d'origen català del barri, a la vegada que hi habitaven més comerciants i petits empresaris. El local, "la Lliga", com es coneixia al barri, tenia força adeptes: a part de la tasca política, que es

fa evident en les conferències que organitzaven de temàtica d'actualitat política i social,⁵⁴ hi havia molt més: era un espai de trobada, on molts veïns i veïnes de la zona hi anaven a fer el cafè i a fer tertúlies quotidianes.

El local va quedar petit i el partit va bastir un nou local a la Carretera, número 39. En una entrevista feta al president de l'entitat al barri, Àngel Sabas,⁵⁵ podem llegir:

"El catalanisme, que de fa tants anys venen predicant els homes adherits a la Lliga Catalana, és avui compartit per un gran estol de gent d'aquestes barriades. Molts són afiliats al Centre Català Republicà, que és l'organisme del nostre partit a aquestes barriades. Tanta ha estat l'afluència de socis que s'ha fet indispensable d'instal·lar un local més ampli. El que fins ara ha tingut aquell Centre resultava incòmode i petit. Però els seus directors no han considerat suficient llogar un local de majors proporcions, sinó que han volgut bastir-ne un de nou que pogués servir per a les diverses activitats que es volen desplegar. Després d'innombrables treballs, s'ha arribat a la construcció d'un edifici que respon als desigs més exigents [...]. Des de la nostra fundació —ens digué— la nostra entitat es va veure privada de desenrotllar amb plena satisfacció els seus treballs, tant polítics com socials, artístics, culturals, recreatius, tot per una sola causa: la manca de local adequat. En totes les assemblees era demanat unànimement que fos arranjat aquest problema, però la situació econòmica que travessàvem no ens permetia de cobrir les despeses que eren necessàries. La voluntat de resoldre'l s'afermava cada dia més entre nosaltres i la creixença de socis feia impossible continuar al lloc que estaven" (Carbó Vidal, 1935: 14).

El nou local, amb un ampli pati al darrere, va ser l'espai on se celebrava a partir de 1936 el ball de la festa major. A la Matrícula Industrial de l'any 1937 el local encara continuava actiu al barri.

Al segon pis primera i segona portes hi va haver els consultoris dels metges municipals; Antoni Junquera (1934-1946), Enric Feliu (1952-1957) o Julio Santamaria (1957), entre d'altres, hi van exercir de metges. Hi van ser durant molts anys, ocasionant múltiples queixes entre els veïns i veïnes de l'edifici pel xivarri que feien les persones que esperaven pacientment la visita a les escales. Segons la memòria popular de l'edifici, durant un temps va tenir consultori a l'edifici el tinent d'alcalde de Sanitat i Assistència Social i membre del Partit Nacionalista Republicà, Carles Martí Feced,⁵⁶ del qual es guarden bons records perquè va salvar l'edifici de les flames durant la Guerra Civil. Segons s'havia sentit dir molts anys, un dia va sortir un tret de l'edifici mentre passaven per l'altra vorera de la Carretera uns anarquistes de "la colla d'en Peirats", els quals, sense pensar-s'ho gaire, van tornar carregats amb un bidó de benzina per cremar-lo, però, per sort, Martí Feced, com un heroi, els va aturar. La història no és ben bé aquesta, no va ser cap intent d'atemptar contra els anarquistes des del gratacel, va ser conseqüència del moment intens que es vivia a la ciutat el 18 de juliol de 1936, quan els faistes van decidir anar a cremar l'església i, de camí, el gratacel, que, com hem vist, en aquells moments ja gaudia de cert reconeixement. Des de l'Ajuntament es va enviar Martí Feced per salvar l'edifici religiós, cosa que no

va aconseguir perquè l'església, que encara era en construcció, va ser víctima de les flames. Com també hi hagué l'assalt a la Torre Barrina, que van col·lectivitzar, i de la qual es conserva encara —soterrat— el refugi que van construir uns membres de la FAI. El cert és que al cap de poc de tornar de l'exili l'any 1977, Martí Fedec, acompanyat de Josep Tarradellas, va visitar el gratacel.

El monumental gratacel va augmentar el seu caràcter icònic durant la guerra. Mentre els veïns i veïnes, espantats, es refugiaven de les bombes en un improvisat refugi dels soterranis del Bar Alonso (a la carretera de Collblanc, 52), a l'abril de 1937 es va formar la Junta de Defensa Passiva de l'Hospitalet per protegir la població, construir refugis antiaeris i dur a terme activitats de salvaguarda a la ciutat. Per recaptar fons, l'any 1938 va emetre el segell de 50 cèntims, en el qual, com assenyala Josep Ribas, es representa de manera simbòlica el gratacel, al costat d'una desproporcionada bomba que cau del cel, tot un símbol de la resistència de la ciutat (Ribas, 2010: 38).

Al quart pis segona porta, als anys quaranta, hi va posar l'escola particular el mestre de l'escola municipal i metge Josep Coma i Serra, persona entranyable, que no ha tingut el reconeixement que es mereixeria. Ell va procurar sempre pel benestar dels més necessitats. El "senyor Comes", com li deien al barri, i la seva germana, la senyoreta Angelina, practicant i callista, anaven a les coves que hi havia al tocar d'Esplugues a guarir malalts. Tanmateix tenia una altra fal·lera, la llengua i la cultura catalana; organitzava classes de llengua a la parròquia de Sant Ramon i repartia exemplars del *Patufet* a molts nens i nenes del barri.

Al cap de poc d'inaugurar-se s'establí als baixos, per la banda del carrer del Progrés, una estafeta de Correus que depenia de Barcelona, tot i que l'Ajuntament ja era coneixedor de la manca d'aquest servei al barri. L'estafeta es va suprimir l'any 1939 (Abarca, 1982, p. 11).⁵⁷

Situada a la botiga primera, a tocar de la porta d'accés de l'edifici, l'any 1935 s'hi va ubicar la banca Pérez López, banca privada barcelonina que va ser una de les primeres de l'Hospitalet i la primera de Collblanc. Fundada el 1933 i representada al municipi per Josep Soler,⁵⁸ s'hi va estar fins a l'any 1952, que va traslladar-se al nº 55 de la Carretera. En el seu lloc es va instal·lar la botiga de l'electricista Gabriel Méndez, parent de la coneguda família Tormo, que té la botiga històrica del passatge Costa i que en aquells anys també vivia al gratacel.⁵⁹

Al costat de la banca, a la cantonada amb Progrés, hi havia una petita botiga de lleugums, la de la "cigronaire". A l'any 1953 va obrir l'entranyable botiga de fotografies Foto Lumen, de Pere Casanovas, el fotògraf —podríem dir— oficial del barri, el rètol del qual encara es conserva a la façana del carrer Progrés.

La Carretera, aquells anys, era com un petit poble on es coneixia tothom. Els Utgés, els Lluch, els Manau, l'adroguer Puiggrós, el bodeguer Mates, els Collado i tants d'al-

tres perduren encara en la memòria de moltes famílies de la zona. Les festes majors, organitzades durant molt de temps pel fuster Marcel·lí Utgés, el "Marcel·linu", eren sonades, i a la Carretera, com en molts altres carrers de la barriada, a la nit els veïns treien les cadires a fora per sortir a prendre la fresca. Al costat del gratacel hi havia la vaqueria de l'Isidre Boix i una nit d'estiu, mentre un grup de veïnes "la feien petar", es va escapar una vaca i va pujar fins el replà del primer pis. Segons sembla, va ser tota una epopeia fer retornar la pobra bèstia a l'estable.⁶⁰

Els anys van anar passant i la casa va començar a rebre els sotrats del temps. Les instal·lacions van quedar obsoletes, les façanes es van embrutir i la manca de manteniment va ser, possiblement, un dels principals detonants perquè, l'any 1960, els propietaris de la finca, Joan Salvador Bech i la seva esposa, Josefa Ribot Sallés,⁶¹ que havien comprat tota la finca a Joan Pons el 9 d'agost de 1934, posessin en venda tots els pisos. Va ser un cop fort per a alguns llogaters, que van haver de pagar a terminis un import al voltant de 60.000 ptes en els pisos inferiors, en el cas de llogaters d'origen. Van oferir certes facilitats de pagament, però alguns van haver de marxar, restant com a propietari en sis d'ells el senyor Bech fins a l'any 1962, tal com consta al llibre d'actes de l'immoble.⁶²

De llavors ençà els propietaris van haver d'afrontar llargues bestretes per solucionar el desgast de la finca. Un dels principals problemes va ser el dels balcons, que per pes estaven esquerdats i amb tendència general a desprendre's. Tot i la nul·la protecció, en l'acta de 1968, es pot llegir: "*No pueden ser alterados caprichosamente en su forma y estructura, por cuanto ello constituye una alteración*", alhora també hi havia filtracions als terrats. Va ser l'any 1971 que es van canviar els plens dels balcons per baranes de ferro, alterant considerablement la visió de l'edifici.⁶³

Un altre canvi important va ser el de canonades i baixants als anys vuitanta. Quan es va inaugurar la finca, es va admirar per l'ús d'uralita: "*tenint en compte que ha volgut dotar-se l'edifici de la major garantia sanitària proveint-lo d'instal·lacions que oferissin el màxim crèdit, es féu instal·lar el modern sistema de desguàs a base de la tuberia sanitària de la marca "Drena", construïda, subministrada i instal·lada per la casa Uralita S.A., per tal com aquest sistema ha aconseguit el màxim de sufragis sempre que es tracta d'edificis de qualitat*" ("Un gratacels popular", 1933: 12).

La manca de protecció i de consciència del valor d'antiguitat de l'immoble va ocasionar que es tapiessin algunes finestres, s'eliminassin xemeneies i es fessin altres canvis que, per desconeixement i per un obvi utilitarisme, la majoria de veïns van acceptar sense impediments. L'any 1974 es va substituir l'ascensor, sense intentar conservar-ne la cabina i la porta de ferro de l'entrada, només pel simple fet d'instal·lar-hi interfons. Entre 1977 i 1978 es va refer el vestíbul i es va pintar l'escala i les portes d'accés dels immobles, perdent-se així tota senyal de l'antiga decoració. Als anys noranta, sense ànims de mimesi, es va fer una interpretació de la porta, a partir de les típiques fotografies de casaments en què els nuvis es posaven amb la família a les portes d'accés als habitatges.

La inclusió al Peppa des de 1987, va comportar algunes mesures de control de les façanes, tot i que sempre hi ha hagut certa permissibilitat en aspectes com la tria del color, els rètols de les botigues no homologats, etc. Tal com s'especifica en el Peppa de 2001: "La façana ha estat restaurada recentment amb un repintat que altera la solució cromàtica proposada en origen per Ramon Puig Gairalt. En futures actuacions caldrà un estudi cromàtic, i una solució propera a la carta de colors emprada per Puig Gairalt en d'altres edificis coetanis de l'Hospitalet" (vegeu *Pla Especial de Protecció...*, 2001: 9). És un comentari interessant perquè des de llavors les façanes s'han pintat dues vegades i mai se n'ha fet cap estudi cromàtic.

El gratacel va ser un element identificador del barri, reproduït en programes de festa major o en pamflets publicitaris durant anys, però no es coneix prou. Visitat per estudiants d'arquitectura i presentat com a exemple del racionalisme i emblema de la segona república en exposicions diverses —com la itinerant *El teu patrimoni arquitectònic*, de l'any 2002— i rutes culturals, resta desconegut per gran part dels veïns i veïnes del barri, especialment pel jovent, i fins tot de la mateixa finca. Actualment es manté en la memòria col·lectiva de la gent gran, i d'alguns ciutadans avesats a la història que s'estimen el barri (figura 11).

Fig. 11. Fulletó de la Festa Major de Collblanc. Any 1962.

Fig. 12. Grup de veïnes al terrat de l'edifici, anys 50. Maria Rogelia Espinosa.

Durant anys van ser pocs els estudis acadèmics que es van fer sobre Puig Gairalt i encara menys sobre l'edifici en concret. Esmentat en monografies de síntesi sobre l'Hospitalet en general, van ser les historiadores de l'art Mercè Vidal i Alícia Suárez les que van iniciar la línia de recerca sobre els germans Puig Gairalt (1993).⁶⁴ Elles van promoure indirectament que se'n fessin exposicions, alguns treballs de recerca, sobretot d'ensenyament secundari, dossiers per a les escoles, etc., intentant atorgar-li reconeixement, però no n'hi ha prou.

Han estat iniciatives privades alienes als organismes municipals les que han inaugurat una nova etapa de difusió de l'edifici, com el *48h Open House Barcelona*, o entitats culturals del barri, com Terrarios Albos, sense oblidar les xarxes socials, que han ajudat que el modest però icònic gratacel comenci a adquirir una nova identitat patrimonial i que la ciutadania pugui pujar a aquell terrat des d'on, com deien antigament, "es veu Mallorca" (figura 12).⁶⁵

BIBLIOGRAFIA

ABARCA I MEDICO, Lluís: "Collblanc 43", a: *Progrés*, any 1, nº 2, 1982, p. 11.

ARTOLA BLANCO, Miguel. "La transformación del mercado de alquiler de fincas urbanas en España (1920-1960)", a: *Biblio 3W. Revista bibliográfica de geografía y ciencias so-*

ciales, vol XII, nº 988, 15 d'agost de 2012. [Consultada: 30 maig 2021]. Disponible a: <<https://www.ub.edu/geocrit/b3w-988.htm>>. [Consultada: 30 maig 2021].

AYMONINO, Carlo. *La vivienda racional*. Ponencias de los congresos CIAM 1929-30. Barcelona: Gustavo Gili, 1973.

BENET, Rafael. "Le Corbusier a Barcelona. La segona lliçó", a: *La Veu de Catalunya*, 23 de maig de 1928, p. 4.

BENET, Rafael. "Fent coneixença amb Le Corbusier", a: *La Veu de Catalunya*, 23 de maig de 1928, p. 5.

BENET, Rafael. "Conferència de Puig Gairalt sobre l'arquitectura nova, l'esperit de la nostra època", a: *La Veu de Catalunya*, 6 de desembre de 1930, p. 4.

BENET, Rafael. "Una casa de lloguer de l'arquitecte Puig Gairalt", a: *La Veu de Catalunya*, 8 de gener de 1933, p. 5.

BERLAGE, H.O., BOURGEOIS, Víctor, CHAPEREAU, Pierre. "Déclaration de La Sarraz", a: *Habitation: revue trimestrielle de la section romande de l'Association Suisse pour l'Habitat*, nº 41, 1969, p. 15-16.
<<https://doi.org/10.5169/seals-126406>>. [Consultada: 15 juny 1923].

CAMÓS CABECERÁN, Joan. *L'Hospitalet. La història de tots nosaltres 1930-1936*. Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986.

"Conferenciant: Dr. Aiguader", a: *Arquitectura i Urbanisme*, nº 2, 1932, s.p.

"Exposició d'arquitectura organitzada per l'Associació d'Arquitectes de Catalunya. Primavera de 1931. Sala Parés. Barcelona", a: *Arquitectura i Urbanisme*, nº 1, octubre 1931, s.p.

DOMÈNECH I CASADEVALL, GEMMA; GIL I TORT, ROSA MARIA: *Un nou model d'arquitectura al servei d'una idea de país*. Barcelona, Fundació Irla i Duxelm, 2010.

GARNICA, Julio. "Ramon Puig Gairalt (1886-1937)", a: PIZZA, ROVIRA (eds.), *La tradició renovada*. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1999, p. 159-177.

GRAUS, Ramon: "Michel de Berge, Josep Maria Cornet i Mas, Joan Torras i Guardiola. Tres pioneros en las estructuras metálicas en Catalunya", a: NAVASCUES, REVUELTA (eds.), *De Re Metallica: Ingeniería, hierro y arquitectura*. Madrid, Fundación Juanelo Turriano, 2016, p. 127-140.

HENRY. "Interesante interviú con el insigne arquitecto Ramón Puig Gairalt", a: *La Voz de Hospitalet*, 16 de febrer de 1929, p. 1-2.

J.C. "Els nous corrents de l'arquitectura. Un entreviu amb l'arquitecte Ramon Puig Gairalt", a: *El matí*, 21 de maig de 1931, p. 9-10.

J.L. "Un gratacels a Barcelona", a: *L'Opinió*, 27 de gener de 1933, p. 8.

JORDÀ I CAPDEVILA, Josep M. *Collblanc i la parròquia de Sant Ramon Nonat*. Collblanc: Parròquia de Sant Ramon Nonat, 1996.

"La nova arquitectura, estil de la nostra època", a: *El matí*, 10 de desembre de 1930, p. 9.

MÀRIA, Magdalena; MARÍN, Helena. *Guía de l'arquitectura de l'Hospitalet. L'obra dels germans Puig Gairalt*. Barcelona, Departament de Cultura de l'Escola d'Arquitectura de La Salle, 2004.

MARCÉ I SANABRA, Francesc. "Ramon Puig Gairalt", a: *Hospitalencs d'ahir*. L'Hospitalet de Llobregat, Ateneu de Cultura Popular, 1994, p. 408-413.

MARTÍ, Carles; MONTEYS, Xavier. "La línia dura", a: *2C: Construcción de la ciudad*, nº 22, 1985, p. 3-17. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2099/5328>>. [Consultada: 19 de juliol de 2023].

MARTORELL, Jeroni. "Què pensem de l'arquitectura nova?", a: *Mirador: setmanari de literatura, art i política*, nº 64, 20 de març de 1930, p.7.

PATRONATO DE LA HABITACIÓN Y LA VIVIENDA DE BARCELONA. *Habitación humilde en Barcelona*. Barcelona, Impremta Victoria, juny 1928.

PIRACES, Agustín. "Después de Madrid, Hospitalet de Llobregat es la única población española que posee un rascacielos", a: *Algo*, 17 d'abril de 1930, p. 9.

PIZZA, Antonio. *Barcelona 1929-1936. Il ponte incompiuto dell'architettura*. 2 vols. Tesi doctoral. ETSAB, 1989.

PIZZA, Antonio. "Itinerarios formativos", a: PIZZA, ROVIRA (eds.), *GATCPAC. Una nueva arquitectura para una nueva ciudad, 1928-1939*. Barcelona, COAC, 2006, p. 58-81.

AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET: *Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic de l'Hospitalet de Llobregat*. Text refós, fitxa nº 12. L'Hospitalet, 2001.

PUIG GAIRALT, Ramon. "Casas baratas y ciudades jardines", a: *El constructor*, nº 15, gener de 1925, p. 40-43

PUIG GAIRALT, Ramon. "Són convenientes les barriades blocs?", a: *El matí*, 31 de juliol de 1932, p. 2-3.

PUIG GAIRALT, Ramon. "La construcció d'un gratacel", a: *Fortitud*, 10 de març de 1933, p. 4-5.

PUIG GAIRALT, Antoni; PUIG GAIRALT, Ramon. "¿Què penseu de l'arquitectura nova?", a: *Mirador: setmanari de literatura, art i política*, nº 60, 20 de març de 1930, p. 7.

PUIG GAIRALT, Ramon; MESTRES FOSSAS, Jaume. "XIII Congrés Internacional d'Habitació i d'Urbanisme de Berlin", a: *Arquitectura i Urbanisme*, nº 1, octubre 1931, s.p.

RIBAS I VINYALS, Josep. "Bombardeigs i refugis a l'Hospitalet (1937-39)", a: *Quaderns d'Estudi*, nº 23, 2010, p. 15-88.

RODRÍGUEZ-LORA, Andrés; NAVAS-CARRILLO, Daniel; PÉREZ-CANO, Maria Teresa. "Conceptos par las ciudades del siglo XX. Los diseños urbanos de Le Corbusier y su aplicabilidad", a: *HUMAN REVIEW. Revista Internacional de Humanidades*, 2022, p. 2-20. <<https://doi.org/10.37467/revhuman.v11.4279>>

ROVIRA I GIMENO, Josep Maria. "Antoni Puig Gairalt; exquisitez y realidad", a: *Carrer de la Ciutat*, nº 11, 1980, p. 33-41.

ROVIRA I GIMENO, Josep Maria. "El plano de ensanche de l'Hospitalet. Resistencia y flirteo frente a la metrópoli", a: *Història urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1987. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1989, p. 339-347.

SERT, Josep Lluís: "Cap a una arquitectura", a: *D'ací i d'allà*, hivern de 1934, s. p.

SALMERÓN, Inocencio. *Històries de Collblanc-La Torrassa*. L'Hospitalet de Llobregat, Arxiu Municipal de l'Hospitalet, 2009.

SACS, Joan. "Exposició de projectes arquitectònics. Arquitectura nova", a: *Mirador: setmanari de literatura, art i política*, nº 13, 25 d'abril de 1929, p. 7.

SUÁREZ, Alícia; VIDAL, Mercè. *Els arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt*. Barcelona, Curial-Abadia de Montserrat, 1993.

Tercer Congreso Internacional de Arquitectura Moderna. Bruselas. "¿Edificación alta, media o baja? - Rapport de Le Corbusier", a: *A.C. Documentos de actividad contemporánea*, nº 3, 2n trimestre 1931, p. 33-34.

"Un gratacels popular", a: *El matí*, 4 de març de 1933, p. 12.

"Un progrés arquitectònic a Catalunya. Un modest gratacel. Casa de l'arquitecte Ramon Puig Gairalt a Hospitalet", a: *Arquitectura i Urbanisme*, nº 4, 1933, s. p.

"Una ciudad que progresa. El Broadway de Nueva York y la carretera de Collblanc", a: *El Diluvio*, 21 de gener de 1933, p. 9.

"Una ciudad rodeada de ciudades", a: *Diario de la Marina* (l'Havana), 28 de març de 1931, p. 9.

VIDAL I JANSÀ, Mercè. *Ramon Puig Gairalt, arquitecte i constructor*. Tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1985.

VIDAL I JANSÀ, Mercè. "Perfil biogràfic dels arquitectes Antoni i Ramon Puig Gairalt", a: *Materials del Baix Llobregat*, nº 8, 2002, p. 99-100.

VIDAL I JANSÀ, Mercè. "Arquitectura y urbanismo en la conurbación barcelonesa. Ramon Puig Gairalt, arquitecto municipal de l'Hospitalet de Llobregat", a: *On the W@terfront. The Online Magazine on Waterfronts, Public Space, Urban Design and Public Art*, nº 28, vol. 2, desembre 2013, p. 4-46.

VIDAL I JANSÀ, Mercè. "Ramon Puig Gairalt, l'arquitecte municipal de l'Hospitalet de Llobregat (1912-1937), dins del marc de la Catalunya Nacionalista", a: *Quaderns d'Estudi*, nº 27, 2014, p. 109-132.

NOTES

1. AYUNTAMIENTO DE BARCELONA. *Ordenanzas municipales de Barcelona: promulgadas como suplemento al Boletín Oficial de esta provincia de 18 de marzo de 1891*. Título Cuarto: *De lo concerniente á construcciones y sus accesorios*. Sección 2: *Altura y otras dimensiones*, Art. 115 i 116: p. 5. L'alçària reglamentària era de 20 m, llevat d'aquells carrers que tinguessin una amplada de 20 m o més, en què es podia arribar a 22 m. El còmput s'havia d'efectuar a l'eix de l'edifici, des de la rasant de la vorera fins al límit màxim de la coberta. Si ens atenim al fet que l'alçària de cada pis no podia ser inferior a 2,80 m de llum, que les plantes baixes havien de tenir-ne 4 i que les golfes eren obligades amb una alçària d'entre 0,40 i 1,20 m, podem deduir que el màxim de plantes que podia contenir un edifici eren sis, sense comptar la planta baixa. L'Associació d'Arquitectes de Catalunya feia temps que reivindicava canvis en la reglamentació: "Fa anys que va parlant-se de la substitució de l'anacrònic reglament, però encara no s'ha arribat a encarrilar la nova reglamentació". Vegeu: "Un progrés...", 1933: s.p. Cal tenir present que en els congressos internacionals d'arquitectura d'aquells anys s'advocava per evitar la rigidesa normativa, considerant que l'altura havia de dependre de l'orientació del carrer.

2. A l'Hospitalet, la normativa dictava que l'altura havia de ser d'una vegada i mitja l'amplada del carrer, tot i les múltiples excepcions degudes a la falta de control en l'aplicació.

3. Per a una síntesi biogràfica de Ramon Puig Gairalt, vegeu: Marcé, 1994 i Vidal, 2002.

4. "Los vecinos de Hospitalet están estos días más contentos que unas pascuas. La verdad es que no les falta motivo para ello, pues no es poco lo que pueden presumir parodiando a una antiguo adagio: «Hospitalet, Nueva York y Londres»". *El Diluvio*, 21 de gener de 1933, p. 9.

5. "Casa situada en Hospitalet de Llobregat, barrio de Coll-Blanch, calle General Primo de Rivera (antes Carretera de Coll-Blanch) número 43 y 45. Su solar ocupa una superficie de trescientos-cinco metros, veinticinco decímetros cuadrados, equivalentes a 8.079 palmos también cuadrados [...] LINDA: por su frente. Norte, en línea de diez metros, con dicha calle; por la izquierda entrando. Este, en línea de veintisiete metros, más tres metros cincuenta y cinco centímetros que están en la parte en que dicha línea se apoya en la calle General Primo de Rivera, con la casa número cuarenta y uno de la misma calle, propia de D. Isidro Bosch; por la derecha, Oeste, con la calle de Progreso y por la espalda a fondo, Mediodía, con aquella misma finca de Isidro Bosch". Registre Propietat de L'H: f. 75, vol. 1.151 de l'arxiu, 151 de l'Hospitalet. Finca 6.135, inscripció 7ª. Arxiu Municipal de Sant Feliu de Llobregat.

6. AMLH 101_Actes del Ple_19330112_OR

7. El que va cridar més l'atenció va ser, a part dels detalls constructius, l'alçària i les vistes que s'apreciaven des del terrat del dotzè pis i, també l'ascensor. Amb certa ironia, a l'article "Una ciudad que progresa. El Broadway de Nueva York y la carretera de Collblanc", podem llegir: "iComo que subimos al terrado y tuvimos que pedirle al doctor Carlos Martí Feded [...], un remedio contra el vértigo! [...] iMenos mal que los ascensores permiten vivir en un 13º piso a los cardiacos y bronquíticos [...]!". *El Diluvio*, 21 de gener de 1933, p. 9. Encara que l'ascensor ja hi era el dia de la inauguració, les reixes externes no es van instal·lar fins més tard, quan alguns habitatges ja estaven llogats. Alguns inquilins, pel respecte que els feia la màquina, no van voler pujar mai a l'aparell.

8. Desconeixem si aquesta placa es va arribar a posar mai. D'entre els nombrosos articles relatius a la inauguració, cal destacar: *El Diluvio*, 21 de gener de 1933; *La Vanguardia*, 22 de gener de 1933 (amb fotografia dels assistents a la terrassa del pis 1r 4a) i 31 de gener; *L'Opinió*, 27 de gener de 1933 i *El Poble*, 21 de gener de 1933.

9. *Correspondència de secretaria, any 1931*. AMHL_101_T600_1931_01.

10. Segons consta al padró de 1920, nº 10.500.

11. DIPUTACIÓ DE BARCELONA. *Mapa del patrimoni municipal de L'Hospitalet*. <<https://patrimoni-cultural.diba.cat/element/casa-carrer-doctor-marti-julia-28>> [Consulta: 5 de juny de 2022].

12. *Expedient de concessió de llicència per traslladar quatre electromotors instal·lats en una fusteria situada al carrer de la Riera, número 9, al carrer de Collblanc, número 7, on es vol traslladar l'anomenada fusteria*, 31 de març de 1930. AMLH 101_G_G200_G210_06538.

13. El negoci de Pons era beneficiós i gaudia de totes les innovacions tecnològiques. Durant aquests anys el trobem treballant en infraestructures i edificis singulars, com la casa Pidelasserra del mateix Ramon Puig Gairalt. En un article referit a aquest immoble, s'elogien els treballs de l'empresa: "En les tasques de fusteria d'aquesta obra, l'arquitecte ha volgut fer gala de tots els procediments moderns que es coneixen en el nostre país. A l'efecte, cercà entre els grans tallers de fusteria de la nostra ciutat la que posseís maquinària i utilitatge modern i personal especialitzat, ja que per a l'esbós d'obertures principalment calia que es fes un treball afinat, però al mateix temps de gran solidesa. S'ha encarregat d'aquests treballs als grans tallers de fusteria de Joan Pons. Aquesta manufactura l'hem trobada en obres d'importància. Treballà a gran escala per compte de l'Ajuntament de Barcelona en la passada Exposició Internacional. Li hem vist darrerament cinc cases en el bloc al carrer de les Corts, xamfrà Vi-

lamarí [...]" J.C., 1931: 10.

14. Vegeu: "Les construccions a Coll-Blanch", a: *L'Opinió*, 17 de maig de 1932, p. 14.

15. El Nuevo Mundo es va inaugurar com a sala de ball el 12 de març de 1927 i com a espai pugilístic el 16 del mateix mes. Durant aquests anys va ser el gran rival del Teatre Circ Olympia, situat a la ronda de Sant Pau, 27. Amb l'obertura del Price, l'any 1934, que va arribar a polaritzar tota la boxa de Barcelona, el Nuevo Mundo va començar a davallar, convertint-se en frontó al 1936, any en què Joan Pons ja no n'era el propietari. Són nombroses les referències a aquest espai en la premsa contemporània.

16. Agraim la informació a la família Sans Mayol.

17. "Un edificio que honra al pueblo y que pone de manifiesto que también aquí sabemos hacer cosas grandes y monumentales" a: *Eco*, octubre de 1934. Un tret interessant de constatar és que mentre la premsa local va demostrar especial interès per identificar-lo a la ciutat, la premsa barcelonina el va ubicar sense distinció a Barcelona.

18. *Expedient de concessió de llicència per construir un edifici de baixos i onze pisos conegut com el Gratacel de Collblanc*. AMLH 101_C_C400_C410_0735.

19. A l'Arxiu Històric del COAC es conserva la fotografia d'un plànol que conté la façana interior i la secció. En aquest cas, se segueix la distribució actual de l'edifici, datat de 1930, cosa que fa pensar que el projecte i la maqueta possiblement són anteriors a aquests, tot i constar del 28 de febrer de 1931. CAT AHCOAC B-C2445/2. També a l'Arxiu Nacional de Catalunya es conserva la reproducció fotogràfica d'un dibuix de les façanes de la carretera i del carrer del Progrés, datat del mes de maig de 1933, que també es correspon amb l'organització actual. Curiosament, en aquest hi ha representat un segon accés a l'edifici, amb una porta igual a la de la carretera. Seria impossible, perquè toparia amb les escales d'accés als pisos. ANC1-111-N-14.

20. Segons la R.O. del 23 de febrer de 1924, els arquitectes provincials i municipals: "*Pueden dirigir obras particulares en la localidad en la que desempeñan sus funciones, siempre que tengan previa autorización de las Corporaciones de que dependan y los respectivos proyectos y obras sean aprobados, inspeccionados y recibidos por otros Arquitectos designados por las mismas corporaciones*". *Gaceta de Madrid*, nº 55, 24 de febrer de 1924, p. 988. Segons J.M. Rovira, Antoni Puig Gairalt va signar els projectes de Ramon Puig des de l'expedient n. 5.333, d'octubre de 1927, fins al n. 8.192, d'octubre de 1932, de l'Arxiu d'Obres de l'Ajuntament. Abans del seu germà ho van fer J. Domènech Mansana i Lluís Colomer Ballot. Vegeu: Rovira i Gimeno, 1980, p. 39.

21. Els propietaris eren Josep Solé i Prats, mort el 8 de novembre de 1928, el seu gendre Albert Bertran i Josep Artal. La bòbila consta a la matrícula industrial d'entre els anys 1928 i 1932, tot i que trobem sol·licituds de maquinària elèctrica des de principis dels anys vint. Van subministrar maons per a alguns edificis de l'exposició internacional del 1929 i per a edificis preeminents, com el Banc d'Espanya de la plaça de Catalunya, així com en obres de conservació del clavegueram de Barcelona.

22. La nota de premsa es va divulgar per tot l'Estat espanyol, com per exemple a *La Libertad* (Madrid), *La Nación* (Madrid), *La Voz de Asturias*, *El Cantábrico*, *El Luchador*, *diario republicano*, *ABC*, entre d'altres, amb data de 18 de juny de 1931. La CNT va sol·licitar investigar les cau-

ses en pensar que es devia a una negligència de l'empresa. Vegeu: "La Torrassa. Demandas", a: *Solidaridad Obrera*, dissabte 20 de juny de 1932.

23. Per al l'estudi de la configuració dels dos barris, aspecte que escapa una mica del nostre objecte d'estudi, vegeu: SALMERÓN, 2009.

24. Mentre al 1900 al barri hi havia censades 301 persones, a l'any 1930 hi constaven 21.185 habitants, més de la meitat de la població del municipi sencer, que era de 37.650 habitants. Vegeu: CAMÓS: 1986: 23-25. Cal tenir en compte que una part considerable de la població nouvinguda no estava empadronada.

25. Segons el detallat estudi d'Àlicia Suàrez i Mercè Vidal sobre les diferents tipologies d'habitatge dels edificis que va projectar Ramon Puig Giralte durant aquests anys, s'aprecia el predomini de dues: en primer lloc, la casa unifamiliar en sèrie entre mitgeres (B2), encarregades per propietaris que residien a Barcelona, la qual assoleix el percentatge més elevat en el període 1921-24. Pel que fa als passadissos tenen el seu moment màxim d'implantació en un període anterior, entre 1912-1920 i 1921-24. Vegeu: SUÁREZ I VIDAL, 1993, p. 90-9. També trobem la casa col·lectiva Tipus BC, "casa col·lectiva sorgida de la casa unifamiliar entre mitgeres, i les cases familiars en filera en parcel·la única, amb galeria com a element d'accés al pis, que arriba al màxim desenvolupament també entre 1921-24.

26. Joan Camós, basant-se en el cens de l'Anuari Estadístic de l'any 1930, presenta un gràfic del nombre d'habitatges de Collblanc-La Torrassa distribuït a partir de les diferents tipologies constructives amb la base d'un total de 1.962 edificis per a una població de 21.185 habitants. Al districte hi dominen els edificis de planta i un pis, amb un total de 1.453. Els segueixen els de dues plantes, 252, fins a trobar que edificis de més de 4 plantes només en són 64 i de més de quatre, 32. Vegeu: CAMÓS, 1986, p. 29.

27. Informació obtinguda d'Anna Santus Trullà el 10 de febrer de 2020.

28. Cal entendre el Pla d'eixample i sanejament interior des del context de la política proteccionista que va dominar durant el mandat de l'alcalde primoriverista Tomás Giménez, entre els anys 1823 i 1930. El marc legal de l'Estatut Municipal (1924) atorgava als ajuntaments competències urbanístiques. Segons consta al llibre primer, títol V, són de competència municipal: "7. Apertura, afirmado, alineación, mejora, conservación y ornato de las vías públicas, parques, jardines y cualesquiera otros medios de comunicación o esparcimiento, dentro o fuera del poblado. [...] 29. Construcción de casas baratas, económicas o populares; saneamiento de habitaciones insalubres y, en general, todo lo que se relacione con el problema de la vivienda". "Estatuto Municipal. Libro primero. Organización y administración de las entidades municipales". *Gaceta de Madrid*, nº 69, 9 de març de 1924, p.1.235-1.236. L'Estatut oferia la possibilitat de neutralitzar les pressions i el lliure arbitri dels propietaris privats dels terrenys, amb els quals Puig Gairalt es va haver d'enfrontar moltes vegades, i alhora introduïa la necessitat de formular un pla general per emprendre obres.

29. Vegeu: SUÁREZ I VIDAL, 1996, p. 71.

30. Evidentment, el projecte no es va arribar a realitzar. Un pla que pretenia transformar tota una ciutat de base rural en una de condició industrial era una utopia que requeria un desplegament econòmic desorbitant. Tanmateix, com bé diu Julio Garnica: "va fracassar sota la presió de Barcelona, que necessitava ciutats dormitori, i del capital, més interessat a treure

rendiment del sòl que no a dotar de passeigs i boulevards". Vegeu: GARNICA, 1999, p. 162. Altrament, el desbordament demogràfic de finals dels anys vint i la crisi econòmica del final de la Dictadura de Primo de Rivera van fer que el projecte fos inviable.

31. A la biblioteca, amb 415 títols inventariats, hi havia els exemplars de *L'Esprit Nouveau*. Vegeu: *Biblioteca Puig Gairalt*. Barcelona 2013. Disponible a: <<http://www2.coac.net/biblioteca/PuigGairalt.pdf>>. [Consulta: 4 de setembre de 2023].

32. Per a l'estada de Le Corbusier a Barcelona, vegeu: RÀFOLS, Joan Francesc. "Le Corbusier", a: *Arts i Bells Oficis*, juliol de 1928, p. 145-148; BENET, Rafael. "Le Corbusier a Barcelona. Primera conferència", a: *La Veu de Catalunya*, 19 de maig de 1928, p. 5; BENET, Rafael. "Fent co-neixença amb Le Corbusier", a: *La Veu de Catalunya*, 21 de maig de 1928, p. 5; BENET, Rafael. "Le Corbusier a Barcelona. Segona lliçó", a: *La Veu de Catalunya*, 23 de maig de 1928, p. 5.

33. Vegeu el punt I. "Economie générale" de la *Declaració de La Sarraz* (1928), a: BERLAGE-BOURGEOIS- CHAREAU 1968, p. 15.

34. Segons Alícia Suàrez i Mercè Vidal, a l'Escola d'Arquitectura: "*Torras és el que fa l'aportació més directament tecnològica. Bon coneixedor de les novetats i descobertes del ferro, el seu mètode és més que res, fruit d'una activitat programàtica.[...] La seva experiència en el camp de la tècnica és la que es tradueix a les classes, més que una posició acadèmica.* (SUÀREZ I VIDAL, 1993: 14). Per a un perfil biogràfic de Joan Torras, vegeu: FELIU TORRAS, Assumpció, VILANOVA OMEDA, Antoni (eds.). *La Barcelona del ferro. A propòsit de Joan Torras Guardiola*. Barcelona, MUHBA, 2011.

35. Josep Torras i Guardiola va ser una figura clau en la reforma urbana de Barcelona, la qual va merèixer, arran de l'Exposició Universal de 1888, el reconeixement de la ciutat com a puntal en la planificació i les infraestructures. El seu negoci estava dirigit a la venda al menor de biguetes de ferro i jàsseres, cosa que va afavorir que, com esmenta Graus: "*sus clientes eran arquitectos, les calculaba las estructuras de hierro, les solucionaba los problemas complicados que tenían en la obra y se convirtió en el gran asesor estructural que estaba detrás de las grandes obras de arquitectura del periodo*". Vegeu: GRAUS, 2016, p. 114. Quan va morir l'empresa va passar a mans del seu fill, Joan Torras i Puig, que al 1930 va modernitzar-ne les instal·lacions, va augmentar el capital social i l'empresa passà a dir-se Torras Herreria y Construcciones, competidora directa de la Maquinista Terrestre y Marítima i també de MACOSA. En les pàgines publicitàries de les revistes de l'època especialitzades en construcció, apareixen imatges que tenen el gratacel com a protagonista.

36. L'historiador de l'art alemany i professor d'arts aplicades de la Universitat Tècnica de Berlín, a Charlottenburg, Alfred Gotthold Meyer (1804-1907), va examinar els efectes de l'ús del ferro en la sistematització dels estils. El llibre *Eisenbauten: Ihre Geschichte und Aesthetik von Dr. Alfred Gotthold Meyer* (1907) va contribuir a la difusió de les propietats del ferro, econòmic perquè amb un mínim de material es podia obtenir gran resistència, i apte per aportar formes lineals a la construcció, així com per la capacitat de programar edificis amb grans entrades de llum gràcies a la reducció de les pesades parets a envans de separació.

37. En referir-nos a la concepció escultòrica hem de tenir en compte que en origen el gratacel no tenia contacte amb l'edifici adjacent, amb el qual mantenia uns quants metres de separació.

38. Que d'antuvi l'edifici era pintat de color verd, ens ho corrobora Rafael Benet: "Amb un excés d'estètica s'ha posat a figurar la façana on apareixen les dues parets mitgeres, pintant amb estries horitzontals d'un verd molt ben trobat els plans d'entre les finestres". Vegeu: BENET, 1933: 7. Esperem que en futures intervencions es tingui en compte aquest testimoni.

39. Les portes de ferro ornamentals i de disseny simple són una tendència general en els edificis d'aquest autor, molt elaborades i amb projectes ben definits. Malauradament, de moment no hem pogut trobar l'autoria d'aquesta porta, però sabem que en altres edificis projectats per ell i el seu germà hi van col·laborar artistes de renom, com el cèlebre serraller gracienc Ramon Rosich o J. Cuyàs. Agraïm a Gerard Lara l'aportació.

40. Fundada el 1875 per José Preckler Sicart i amb sucursals a Barcelona, Madrid, Saragossa i Bilbao, va ser de les pioneres a proveir d'ascensors i elements de fumisteria a Barcelona. Va instal·lar l'ascensor a altres edificis de Puig Gairalt, com per exemple a la casa Pidelaserra.

41. Es curiós que en la relació que es fa dels nuclis on hi havia barraques a Barcelona, hi constessin Collblanc i Santa Eulàlia. Van sorgir d'aquesta proposta els habitatges del Bon Pastor, Baró de Viver, Eduard Aunós (cases barates de la Zona Franca) i Ramón Albó (Can Peguera).

42. Va basar la seva crítica en el malbaratament de recursos i les desmesurades despeses, l'excés burocràcia en les sol·licituds, aduint que "*en este país, nadie está preparado para solucionar el problema de la vivienda económica*".

43. Ja s'havia postulat a favor de l'altura en projectes com la utòpica *Ville contemporaine pour tres millions d'habitants* (1922) o *La ville radieuse* (1930), entre d'altres. Però en tots aquests projectes, com en els gratacels americans, la funció dels edificis era de cara als negocis o la cultura i no per a habitatges. Vegeu: RODRÍGUEZ-LORA, NAVAS-CARRILLO, PÉREZ-CANO, 2022.

44. Per a la relació entre l'Ajuntament i el GATCPAC, vegeu: DOMÈNECH I CASADEVALL, GIL I TORT, 2010: 45-61.

45. Dades extretes del contracte de lloguer d'Albert Munné, pis 3r 2a.

46. Actualment no resta cap habitatge amb la distribució descrita per Puig. El primer que es va fer va ser eliminar els safareigs per poder fer-hi una dutxa i ampliar l'estança de bany.

47. Cal tenir present que tenir bany era un luxe. En les conclusions d'un informe que als anys setanta va encarregar l'Associació de Veïns i Veïnes del barri, hi consta que en aquells moments encara un 23% dels pisos no tenien estança de bany, i ni tan sols una simple dutxa. Vegeu: *Estudio sociológico del sector Collblanc-Torrassa*. Document mecanografiat. Associació de Veïns i Veïnes de Collblanc-La Torrassa, 1973.

48. L'empresa encarregada de la infraestructura va ser La Térmica. S.A, empresa barcelonina especialitzada en calefaccions centralitzades.

49. Un dels sectors que més s'ha estudiat és el de la indústria tèxtil, que en aquells anys va disminuir en producció. Així, des de 1920 a 1935 els salaris en aquesta indústria a Barcelona van oscil·lar entre una pesseta (jornaleres tèxtils) i 4,95 (filadors de seda), mentre que els preus dels productes de primera necessitat, en canvi, van augmentar més d'un 20% a partir de 1920. Vegeu al respecte: ARANDA PRIETO, Javier. *La industria catalana 1929-1935. La influencia*

del crac de 1929 en Catalunya. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2017. Disponible a: <<http://hdl.handle.net/2445/116402>> [Consulta: 12 de setembre de 2023].

50. Per al panorama general i la incidència de les revoltes obreres del 1933 a Collblanc i la Torrassa, vegeu: CAMÓS, 1986: 76-78. Un dels fets més destacables va ser l'assalt a la Cambra de la Propietat, que es trobava situada al carrer del Progrés, 87, la qual no va acceptar mai les propostes sindicals de reducció dels preus dels lloguers.

51. Dades extretes del padró de 1940. Cal tenir en compte que hi manquen persones —com el mateix Joan Pons— que no estaven empadronades a l'edifici. També hi ha imprecisions com algunes manques en l'esment de la procedència o de l'ofici, així com de jubilacions.

52. Vegeu: *La Veu de Catalunya*, 20 de juny de 1935, p. 6. El preu de la permanent completa era de 7,50 ptes. *La Humanitat*, 16 de juny de 1935.

53. "Se rumorea que el Casal Republicà Català se traspasará en breve a un piso del monumental rascacielos". *El Diluvio*, 25 de gener de 1933, p. 16.

54. Hi passaren persones de renom en les files del partit durant l'any 1933: el 19 de març l'escriptor, i un dels fundadors del Partit, Armand Carabén Sánchez, amb la conferència *La crisi del catalanisme*; el 26 de març el "propagandista" de la Dreta Liberal Republicana Marià Pérez-Terol, *Els obrers i la República*; el 2 d'abril l'escriptor Tomàs Roig i Llop, *L'ideal patriòtic de la Lliga Catalana*; el 9 d'abril el poeta Joan Baptista Solervicens i Pollina, amb *L'esdevenidor de l'Autonomia*; el 14 de maig l'advocat i exdiputat Joan Garriga i Massó, *Política social*; el 28 de maig l'advocat i secretari provincial de la Lliga Joan Antoni Parpal i Bruna, amb *La democràcia i el Parlament*; el 17 de juny l'escriptor i periodista Joaquim Pellicena, amb la conferència *L'estat actual de la política a Catalunya*; el 3 d'agost debat de la Federació de Joventuts de la Lliga Catalana; l'11 de setembre el poeta i tradicionalista Rossend Perelló i Casellas amb *Perspectiva espiritual de l'11 de setembre*.

55. Angel Sabas va ser un dels iniciadors l'any 1920 de la Cooperativa Obrera de la Torrassa i després de la guerra en fou el gerent. Vegeu: *Boletín de actividades sociales*, 17 d'abril de 1952.

56. Vegeu: "Carles Martí Feced". Memòria Esquerra.cat. La Hiperenciclopèdia Històrica d'Esquerra Republicana. Disponible a: <<https://memoriaesquerra.cat/biografies/marti-feced-carles>> [Consulta: 3 de febrer de 2022].

57. Ja a l'any 1932, en el Ple de l'ajuntament, Ramon Frontera "s'interessà per tal de què es porti a terme les necessàries instal·lacions d'una Estafeta de Correus a Collblanc, per creure-la de molta necessitat i més tenint en compte de què en el pressupost figura la corresponent consignació per les despeses". Vegeu: *Fortitud*, 15 d'octubre de 1932, p. 4. L'any 1936 tant Collblanc com la Torrassa continuaven sense tenir-la, tot i les demandes de la Cambra de la Propietat. Vegeu: *El Diluvio*, 17 de gener de 1936, p. 15.

58. Vegeu: *Boletín Oficial de la Propiedad Industrial*, any 1933, p. 456. La banca va gaudir de reconeixement al municipi, fins al punt que va tenir representació a la Fira de Mostres de l'any 1936, al costat de departaments d'indústries de vidre, com Avel·lí Trinxet i la Fundició Escorça, entre d'altres. Vegeu: *L'Esguard*, juny de 1936, p. 12. En un principi es va instal·lar al barri del Centre, però a l'any 1935 va obrir oficines a Santa Eulàlia, a Pubilla Cases i al gratacel. Vegeu: *El Diluvio*, 2 de juny de 1935, p. 14. Consta a la Matrícula Industrial de l'any 1936, n. 1510.

59. Al cap de dos anys el banc va ser absorbit pel Banco Guipuzcoano, ocupant el mateix local de la Carretera, 55. Vegeu: *El Noticiero Universal*, 12 de maig de 1952, p. 7.

60. Agraïm la informació a Roser Boix i a Roser Bastidas. Per a uns bon records de la Carretera, viscuts de primera mà, vegeu: JORDÀ CAPDEVILA, 1996: 90-95.

61. Joan Salvador Bech era un home vinculat al món empresarial. Va obtenir el títol de titular mercantil per la Universitat de Barcelona, on va exercir de professor, alhora que va ser president de l'Associació Barcelonesa de titulars mercantils i també membre de la junta directiva de l'Associació de Consignataris de Barcelona, on representava la Société générale de transports marítims à vapeur, de Marsella. Casat amb Josefa Ribot Sallés des de 1931, vivien a l'avinguda de la Diagonal, 465, i eren propietaris també de la "Casa Salvador Bech" de Vilanova i la Geltrú, coneguda pels esgrafiats amb motius florals i mariners construïda per Eusebi Bona i Puig (Inventari Patrimoni Històric de Vilanova i la Geltrú I. ARUr(UM/ A.101/72).

62. Cal tenir en compte que a Barcelona, a l'any 1960, només un 11,2% de la població era propietària de l'immoble, vegeu: ARTOLA BLANCO, 2021: quadre 1. Segons l'esmentat informe sociològic de l'AVV de Collblanc-La Torrassa, d'entre les persones enquestades que portaven entre 5 i 10 anys vivint al barri, un 50% eren llogaters (sobre un total de 41 llars, amb un marge d'error de 5 i 6%). *Estudio socioeconómico del sector Collblanc-La Torrassa*, 1973.

63. Cal fixar-se que el pes de les baranes dels balcons és un dels problemes principals que tenen les obres de Puig Gairalt, tal com es pot comprovar veient les xarxes que s'han hagut de posar aquests darrers anys en molts edificis seus.

64. Després de la publicació de 1993, qui va prosseguir l'estudi de la figura de l'arquitecte va ser principalment Mercè Vidal. Vegeu: VIDAL, 2013 i VIDAL, 2014, entre d'altres.

65. Tot i que darrerament s'han fet moltes visites guiades i el CELH i el Museu de l'Hospitalet s'han esmerçat a fer-ne difusió, demostrant cert respecte per l'edifici, cal dir que la gran majoria de persones que participen d'aquestes ofertes són sobretot del barri, d'edat mitjana i gran, o persones enteses des de la vessant acadèmica. Cal destacar també l'empenta de les xarxes socials, en especial els blogs d'Ireneu Castillo o de Manuel Domínguez, espais de reivindicació per a la salvaguarda del patrimoni històric. També cal destacar les aportacions històriques de Gerard Lara i també de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet. Vegeu <https://ireneu.blogspot.com/2016/06/rascacielos-hospitalet-collblanc.html>, d'Ireneu Castillo, <http://localmundial.blogspot.com/2018/10/>, de Manuel Domínguez o el perfils de Twitter: @ArqGairalt i @LHArxiu.

